

Seleucia

Sayı XVI - 2026

Olba Kazısı Serisi

Seleucia XVI

Olba Kazısı Serisi

Seleucia, uluslararası hakemli dergidir ve her yıl Mayıs ayında bir sayı olarak basılır. Yollanan çalışmalar, belirtilen yazım kurallarına uygunsayınlanı, çalışması yayınlanan her yazar, çalışmanın baskı olarak yayınlanmasını kabul etmiş ve telif haklarını Seleucia yayınına devretmiş sayılır. Seleucia kopya edilemez ancak dipnot referans gösterilerek yayınlarda kullanılabilir.

Seleucia Dergisi, Sayı IV - 2014'den itibaren TR Dizin Ulakbim'de ve 2021'den itibaren Erih Plus'ta taranmaktadır.

<http://www.seleuciadergisi.com>

Editörler

Emel Erten
Diane Favro
Fikret Yegül
Murat Özyıldırım (Baş Editör)
Yavuz Yeğin

Bilim Kurulu

Prof. Dr. Halit Çal
Prof. Dr. Figen Çevirici Coşkun
Prof. Dr. Çiğdem Dürüşken
Prof. Dr. Efrumiye Ertekin
Prof. Dr. Emel Erten
Prof. Dr. Diane Favro
Prof. Dr. Turhan Kaçar
Prof. Dr. Sedef Çokay Kepçe
Prof. Dr. Gülgün Köröğlü
Prof. Dr. Fikret Özbay
Prof. Dr. Erendiz Özbayoğlu
Prof. Dr. Harun Taşkuran
Prof. Dr. Mehmet Tekocak
Prof. Dr. Ceren Ünal
Prof. Dr. Fikret K. Yegül
Prof. Dr. Ayşe Fatma Erol
Doç. Dr. Erkan Alkaç
Doç. Dr. Sabri Arıcı
Doç. Dr. Kasım Oyarçin
Doç. Dr. Sema Sandalcı
Doç. Dr. Muammer Ulutürk
Doç. Dr. Yavuz Yeğin
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Kaya
Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Murat Özgen
Dr. Burak Erdem
Dr. Vujadin Ivanisevic
Dr. Murat Özyıldırım

Seleucia
Olba Kazısı Serisi
Sayı: XVI
Yıl: 2026

ISSN: 2148-4120
ISBN: 978-625-6925-83-0

Yazışma Adresi

Doç. Dr. Yavuz Yeğin
Ankara Üniversitesi,
Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi, Diller Binası,
Oda no: Z7
Arkeoloji Bölümü No:45-45/A
06100 – Sıhhiye / Ankara – Türkiye
Tel: 0 312 310 32 80 / 1498
E – posta: ozyildirimmurat@gmail.com -
yavuzyeğın002@gmail.com
aemelerten@gmail.com

Yayının Adı: Seleucia (Dergi)

Yayın Türü: Yerel Süreli Yayın

Yayın Şekli: Yıllık – Türkçe ve İngilizce.

Yayın Sahibi: Bilgin Kültür Sanat Org. Yay. Bas.
Dağ. Paz. Gid. İnş. San ve Tic. Ltd. Şti. adına
Engin Devrez

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Engin Devrez

Yayının İdare Adresi: Bilgin Kültür Sanat Şti. Ltd.
Selanik 2 Cad. 64/13, Karadeniz İşhanı 3. Kat
Kızılay - Ankara
Tel: 0312 419 85 67
Sertifika no: 20193
www.bilginyayinevi.com
E - posta: bilgininkultursanat@gmail.com

Baskı

Dijital Baskı Merkezi (Osman Sami Solak)
İvedikköy Mh. 1492. Cd. Yenimahalle /
ANKARA
Tel: 0533 577 6514
Matbaa Sertifika No: 70810

Teknik Düzenleme

Arş. Gör. Dr. Burak Erdem

Dağıtım

Selanik 2 Cad. 64/13, Karadeniz İşhanı 3. Kat
Kızılay - Ankara
Tel: 0312 419 85 67

Seleucia | Sayı XVI | Mayıs 2026

- Olba Su Kemerı Yazıtı ve Kilikia Valisi Antonius Balbus
The Inscription of the Olba Aqueduct and the Cilician Governor Antonius Balbus
Mustafa H. Sayar 9
Kudüs'te Yeni Bir Dönemin Başlangıcı: Titus'un Askerleri Tapınak Tepesi'ni İşgal Ediyor
A New Era Begins in al-Quds: Titus's Soldiers Occupy the Temple Mount
Burak Erdem – Muzaffer Yılmaz – Murat Özyıldırım 173
- Olba Su Kemerı Kilisesi Kazılarında Bir Cam Sikke Ağırlığı
A Glass Coin Weight from the Excavations of Olba Aqueduct Church
Emel Erten 17
Magarsus Tiyatrosu: Yeni Arkeolojik Araştırmalar Işığında Bir Değerlendirme
The Theatre of Magarsus: An Assessment in the Light of New Archaeological Research
Fatih Erhan- Musa Cem Fırat 197
- Bizans Döneminde Pamphylia ve Lykia Bölgelerinde Etkileşim: Antalya Müzesi'nde Bir Grup Levha
Interaction in the Pamphylia and Lycia Regions During the Byzantine Period: A Group of Panels at the Antalya Museum
Sema Doğan 37
Marble Eagle Statue from Yozgat Museum
Yozgat Müzesi'nden Mermer Kartal Heykeli
Savaş Altun 221
- Sardis Artemis Tapınağı'nın Tasarım Özellikleri ve Anadolu-İtalya Mimari İlişkileri
Unusual Design Features of the Temple of Artemis at Sardis and Architectural Relations Between Anatolia and Italy
Fikret Yeğül 57
19. Yüzyılda Kıbrıs'ta Arkeoloji, Emperyal Rekabet ve Osmanlı Diplomasisi: Luigi Palma di Cesnola Örneği
Archaeology, Imperial Rivalry, and Ottoman Diplomacy in Nineteenth-Century Cyprus: The Case of Luigi Palma di Cesnola
Songül Ulutaş 239
- Olba'da Yeni Bir Keşif: Su Kemerı Kilisesi ve İlk Sonuçlar
A New Discovery at Olba: The Aqueduct Church and Initial Findings
Yavuz Yeğün 75
Metropolitan Museum'dan Bir Portre ve Genius Augusti Tipolojisi
A Portrait from The Metropolitan Museum and Genius Augusti
Meral Çelik 257
- Rhodian Amphora Stamps from Yenice Höyük
Yenice Höyük'ten Rhodos Amphora Mühürleri
Büşra Kavak Özdemir – Muzaffer Yılmaz 93
Antik Çağ Yazılı Kaynaklarında Anemurium: Metinler Işığında Bir Değerlendirme (MÖ 4. yüzyıl - MS 3. yüzyıl)
Anemurium in Ancient Written Sources: An Assessment in the Light of Texts (4th century BC - 3rd century AD)
Cihangir Aldemir - Mehmet Tekocak 275
- Roman Coins from the Hadrianopolis Excavations (2007–2008)
Hadrianopolis Kazılarında Roma Sikkeleri (2007–2008)
Fatma Kızıyalçın Oyarçın 105
Karia Bölgesi'nde Attik Geleneğin Geç Hellenistik Yorumları: Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi'nden Eirene Steli Örneği
Attic Tradition in Its Late Hellenistic Interpretations in Karia: The Case of the Eirene Stele from the Bodrum Museum of Underwater Archaeology
Fatma Aytekin 295
- Evaluation of the Tomb Monument with Hyposorion at Letoon in Light of New Excavations
Letoon'daki Hyposorionlu Mezar Anıtının Yeni Kazılar Işığında Değerlendirilmesi
L. Ufuk Erdoğan – Yusuf Kılıç 119
Olba'da Kemer Lentolu Kaya Mezarı Kompleksi
Rock-Cut Tomb Complex with Arcuated Lintel in Olba
Muzaffer Yılmaz 311
- Diyarbakır Yapılarındaki Çinilerin Malzeme ve Teknik Özellikleri Hakkında Bir Değerlendirme
An Assessment about the Material and Technical Characteristics of Tiles in Diyarbakır Buildings
Savaş Yıldırım 137
Calceus as a Tool of Propaganda: Footwear, Status, and Ideology in Roman Society
Bir Propaganda Aracı Olarak Calceus: Roma'da Ayakkabı, Statü ve İdeoloji
Durmuş Ersun 327
- Ahlat Selçuklu Meydan Mezarlığı ve Eski Ahlat Şehri Kazısı 2025 Yılı Sikke Buluntuları
Ahlat Seljuk Square Cemetery and Old Ahlat City Excavation 2025 Coin Finds
Mehmet Kulaz - Emre Günay - Yaçın Karaca 157
Knidos'tan Bir Asklepios Heykeli
A Statue of Asclepius from Knidos
Meltem Çağlayan- İbrahim Karaoğlan 345

PRAEFATIO

Seleucia'nın editörleri olarak dergimizin 2026 yılı, XVI. sayısında zengin bir içeriği sizlerle paylaşmaktan gurur duyuyoruz.

Olba'yı konu alan çalışmalara öncelik tanıyan Seleucia'nın bu sayısında, ilk yayınlanışı 19. yüzyıla dayanan Olba su kemeri üzerindeki yazıtın ilgi çekici bir değerlendirmesini bulacaksınız. Kentte son yıllardaki kazılarda ortaya çıkartılan ve daha önce bilinmeyen bir yapı olan "Su Kemerli Kilisesi" ile ilgili ayrıntılı bir tanımlamayla buluşacaksınız. Bu yapıda ele geçen cam sikke ağırlığı konusundaki değerlendirmeye de yine bu sayıda ulaşacaksınız. Olba'da eskiden beri tanınan ama detaylı bir incelemesi yapılmamış olan "Kemerli Lentolu Kaya Mezarı Kompleksi" hakkında son zamanlarda yapılan bir çalışmanın sonuçlarını okuyacaksınız.

Cilicia Bölgesi çalışmaları kapsamında, Magarsus (Adana- Karataş) tiyatrosunun burada yapılan son arkeolojik araştırmalar ışığında değerlendirildiği bir makale de bu sayımızda yer almakta. Yine Akdeniz Bölgesi'nin eski çağ arkeolojisi bağlamında, Pamphylia ve Lykia arasındaki etkileşimin Bizans levhaları üzerinden ele alındığı bir makaleyi de okuyucularımıza sunmaktayız.

Anadolu'daki Yunan- Roma mimari geleneğine uygun olarak inşa edildiğini düşündüğümüz Sardes'teki Artemis Tapınağı tasarımındaki İtalya etkilerinden haberdar olmak, kuşkusuz ilginizi çekecektir. Bu sayımızda yer verdiğimiz mimarlık alanında yapılmış bir diğer çalışma ise Letoon'daki Hyposorionlu Mezar Anıtı konusundadır.

Anadolu'daki çeşitli kazılarda bulunan veya müze koleksiyonlarında yer alan eserler de dergimizin bu sayısındaki birçok çalışmanın konusudur. Bunlar, Gaziantep, Yenicehöyük Kazıları Rhodos amphora mühürleri, Hadrianopolis Kazıları Roma sikke buluntuları, Yozgat Müzesi koleksiyonundan kartal heykeli, Metropolitan Museum'dan bir portre ve Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi'nden Eirene Steli'nin ele alındığı makalelerdir.

Eski çağ yazılı kaynakları üzerinden yapılan çalışmalar da dergimizin bu sayısında yer almaktadır. Bunlar, Anemurium'da MÖ 4. yüzyıl ile MS 3. yüzyıl arasındaki süreci inceleyen makale ile Kudüs'teki Süleyman Tapınağı'nın ateşe verilmesini ele alan Titus Flavius Iosephus'un eski Yunanca metni bağlamında değerlendiren çalışmadır. Ayrıca, 19. yüzyılda Kıbrıs'taki arkeolojik faaliyetin Luigi Palma di Cesnola örneği üzerinden ele alındığı makaleyi ilgiyle okuyacağınızı düşünmekteyiz.

Dergimizde Diyarbakır yapılarındaki çiniler, Ahlat Selçuklu Mezarlığı ve Eski Ahlat Şehri Kazısı sikke buluntuları gibi Anadolu'nun Türk-İslam dönemine ilişkin çalışmalar da yer almaktadır.

Son olarak, Roma'da statü ve ideoloji sembolü olarak "calceus"un (bir tür deri bot) ele alındığı makaleyi de bu sayının ilgi çekici bir çalışması olarak sizlere sunmaktayız.

Editörler:

Prof. Dr. Emel Erten

Prof. Dr. Diane Favro

Prof. Dr. Fikret Yegül

Dr. Murat Özyıldırım (Baş Editör)

Doç. Dr. Yavuz Yeğin

PREFACE

As the editors of *Seleucia*, we are proud to share the rich content of its 2026 sixteenth issue.

In this issue of *Seleucia*, which prioritizes studies on Olba, you will find an interesting assessment of the inscription on the Olba aqueduct, first published in the 19th century. You will also find a detailed description of the “Aqueduct Church” a previously unknown structure unearthed in recent excavations. Another article studies the glass coin weight found in this structure. You will also read the results of a recent study on the “Rock-Cut Tomb Complex with an Arcuated Lintel” in Olba, which has long been known but not thoroughly examined.

As part of the archaeological work in Cilicia, this issue includes an article evaluating the Magarsus (Adana-Karataş) theater in light of recent archaeological research conducted there. In the context of ancient archaeology in the Mediterranean region, we also proud to present an article that examines the interaction between Pamphylia and Lycia through Byzantine panels in Antalya Museum.

You will undoubtedly be interested to learn about the Italian influences in the design of the Temple of Artemis in Sardis, which we believe was built in accordance with the Greek-Roman architectural tradition in Anatolia. Another study in the field of architecture in this issue is on the Hyposorion Tomb Monument in Letoon.

Artifacts found in various excavations in Anatolia or in museum collections are also the subject of a number of studies in this issue. These include articles on the Rhodian amphora seals from the Yenicehöyük excavations in Gaziantep, Roman coin finds from the Hadrianopolis excavations, an eagle statue from the Yozgat Museum’s collection, a portrait from the Metropolitan Museum, and the Eirene stele from the Bodrum Museum of Underwater Archaeology.

Studies based on ancient written sources are also included in this issue such as the article examining the period between the 4th century BC and the 3rd century AD in Anemurium, and a study evaluating the destruction of Solomon’s Temple in Jerusalem within the context of Titus Flavius Iosephus’s ancient Greek text. We also believe you will find interesting the article discussing 19th century archaeological activity in Cyprus through the example of Luigi Palma di Cesnola.

Our journal also features studies on the Turkish-Islamic period of Anatolia, such as the tiles in the buildings of Diyarbakır, the coin finds from the Seljuk Cemetery and the Old Ahlat City excavations.

Finally, we present an interesting article in this issue on the “calceus” (a type of leather boot) as a symbol of status and ideology in Rome.

Editors:

Prof. Dr. Emel Erten

Prof. Dr. Diane Favro

Prof. Dr. Fikret Yegül

Dr. Murat Özyıldırım (Chief Editor)

Assoc. Prof. Dr. Yavuz Yeğın

Olba Kazısı Serisi

Seleucia

Makale Başvuru Kuralları

Seleucia, Olba Kazısı yayını olarak yılda bir sayı yayınlanır. Yayınlanması istenen makalelerin en geç Şubat ayında gönderilmiş olması gerekmektedir. Seleucia, arkeoloji, eski çağ dilleri ve kültürleri, eski çağ tarihi, sanat tarihi konularında yazılan, daha önce yayınlanmayan yalnızca Türkçe, İngilizce çalışmaları ve kitap tanıtımlarını yayımlar.

Yazım Kuralları

Makaleler, Times New Roman yazı karakterinde, word dosyasında, başlık 12 punto baş harfleri büyük harf, metin ve kaynakça 10 punto, dipnotlar 9 punto ile yazılmalıdır. Sayfa sayısı, kaynakça dâhil en çok on sayfa olmalıdır. Müze, kazı, yüzey araştırması malzemelerinin yayın izinleri, makale ile birlikte yollanmalıdır. Kitap tanıtımları, üç sayfayı geçmemelidir. Çalışmada ara başlık varsa bold ve küçük harflerle yazılmalıdır. Türkçe ve İngilizce özetler, makale adının altında, 9 punto, iki yüz sözcüğü geçmemelidir. Özetlerin altında İngilizce ve Türkçe beşer anahtar sözcük, 9 punto olarak “anahtar sözcükler” ve “keywords” başlığının yanında verilmelidir. Doktora ve yüksek lisans tezlerinden oluşturulan makaleler, yayına kabul edilmemektedir.

- Dipnotlar, her sayfanın altında verilmelidir. Dipnotta yazar soyadı, yayın yılı ve sayfa numarası sıralaması aşağıdaki gibi olmalıdır. Demiriş 2006, 59.
- Kaynakça, çalışmanın sonunda yer almalı ve dipnottaki kısaltmayı açıklamalıdır.

Kitap için:

Demiriş 2006 Demiriş, B., Roma Yazınında Tarih Yazıcılığı, Ege Yay., İstanbul.

Makale için:

Kaçar 2009 Kaçar, T., “Arius: Bir ‘Sapkın’ın Kısa Hikayesi”, Lucerna Klasik Filoloji Yazıları, İstanbul.

- Makalede kullanılan fotoğraf, resim, harita, çizim, şekil vs. metin içinde yalnızca (Lev. 1), (Lev. 2) kısaltmaları biçiminde “Levha” olarak yazılmalı, makale sonunda “Levhalar” başlığı altında sıralı olarak yazılmalıdır. Bütün levhalar, jpeg ya da tift formatında 300 dpi olmalıdır. Alıntı yapılan levha varsa sorumluluğu yazara aittir ve mutlaka alıntı yeri belirtilmelidir.
- Levha sayısı her makalede 10 adet ile kısıtlıdır.
- Latince - Yunanca sözcüklerin yazımında özel isimlerde; varsa Türkçe ek virgülle ayrılmalı, örneğin; Augustus’un, cins isimler italik yazılmalı, varsa Türkçe ek, italik yapılmadan sözcüğe bitişik yazılmalıdır, örneğin; *caveanın*.
- Tarih belirtilirken MÖ ve MS nokta kullanılmadan, makale başlıkları ile yazar ad ve soyadlarında sadece baş harfler büyük harf olarak yazılmalıdır.

Olba Excavations Series

Seleucia

Scope

Seleucia is annually published by the Olba Excavations Series. Deadline for sending papers is February of each year. Seleucia features previously unpublished studies and book reviews on archaeology, ancient languages and cultures, ancient history and history of art written only in Turkish or English.

Publishing Principles

Articles should be submitted as word documents, with font type Times New Roman, font sizes 12 points for headings (first letters should be capitalized), 10 points for text, and 9 points for footnotes and references. The number of pages of each article should not be longer than ten pages, including the bibliography. If the study is on some material/materials from a museum or an excavation, the permission for publication should be submitted together with the article. The book reviews should not be longer than three pages. If there are sub-titles, the headings should be written bold with small letters. Abstracts written in both Turkish and English should appear below the heading of the article, should be size of 9 points and minimum count of words should be 200. Below the abstracts, a minimum of 5 keywords for both languages should be included (of size 9 points) below the headings “anahtar sözcükler” and “keywords”. The articles produced out of master’s theses or doctoral dissertations will not be accepted for publication.

- Footnotes should be given under each page. The ordering of author surname, year of publication and page number should be as follows: Demiriş 2006, 59.
- The reference list should appear at the end of the study and should explain the abbreviation given in the footnote.

Book format:

Demiriş 2006 Demiriş, B., Roma Yazınında Tarih Yazıcılığı, Ege Yay., İstanbul.

Article format:

Kaçar 2009 Kaçar, T., “Arius: Bir ‘Sapkın’ın Kısa Hikayesi”, Lucerna Klasik Filoloji Yazıları, İstanbul.

- Photographs, pictures, maps, drawings, figures etc. used in the article should be referred to in the text as (Fig. 1), (Fig. 2) as abbreviations, and an ordered list of these items should appear at the end of the article under the heading “Figures”. All figures should be in JPEG or TIFF format with 300 dpi. If there are figures cited, the responsibility lies with the author and citation should be explicitly given. The number of figures for each article is limited to 10.

Kudüs'te Yeni Bir Dönemin Başlangıcı: Titus'un Askerleri Tapınak Tepesi'ni İşgal Ediyor

Burak Erdem* – Muzaffer Yılmaz** – Murat Özyıldırım***

Öz

Eski Çağ'da Yahudiler, Roma İmparatorluğu'ndaki birçok yerleşimde yaşamaktadır. Yahudilerin dinî bakımdan en mukaddes yapısı, Kudüs'te "Tapınak Tepesi"nin üzerinde kurulu Süleyman Tapınağı'dır. Romalıların gözetiminde özerk bir yönetime sahip olan Yahudiler, imparator kültü nedeniyle imparatora kurban kesmeleri istendiği için Roma yönetimiyle ihtilafa düşmektedir. Yahudilerin MÖ I. yüzyıl sonlarında tam manasıyla Roma hâkimiyetine girmelerinin ardından dinî sorunlar başta olmak üzere birçok ayaklanma gerçekleştirdikleri bilinmektedir. Vespasianus'un oğlu Titus tarafından bastırılan Yahudi ayaklanması ise II. Süleyman Tapınağı'nın ateşe verilmesini beraberinde getirmiştir. Yahudi yazar Titus Flavius Iosephus, Romalılar ile Yahudi isyancıların arasında gerçekleşen savaşı kapsamlı bir şekilde eserinde anlatmaktadır. Çalışmamız, Tapınak Tepesi'nin Romalılar tarafından işgalini ve Yahudi tarihinde bir dönüm noktası olan II. Süleyman Tapınağı'nın MS 70 yılında yakılmasını özellikle Iosephus'un Eski Yunanca metni üzerinden incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Kudüs, Süleyman Tapınağı, Titus, Haremü'ş-Şerif.

A New Era Begins in al-Quds: Titus's Soldiers Occupy the Temple Mount

Abstract

In antiquity, Jewish communities were dispersed across numerous settlements within the Roman Empire. The most sacred religious structure for the Jews was the Temple of Solomon, situated on the "Temple Mount" in Jerusalem. Although the Jews enjoyed a degree of autonomous governance under Roman supervision, they came into conflict with Roman authority due to the imperial cult, which required them to offer sacrifices to the emperor. Following their full incorporation

* Arş. Gör. Dr. Burak Erdem, Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Mardin, Türkiye. E-posta: burakerdem@artuklu.edu.tr, Orcid no: 0000-0001-8982-7730.

** Dr. Muzaffer Yılmaz (Olba Kazıları Bşk Yrd.), E-posta: mzzffrylmz33@gmail.com, Orcid no: 0009-0002-1034-044X.

*** Dr. Murat Özyıldırım, (Öğr. Gör., *emeritus*) Mersin Ü, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 33342 Mersin, Türkiye. E-posta: ozyildirimmurat@gmail.com, Orcid no: 0000-0003-2885-6700.

Yardımları için Klâsik Filolog Sevim Ayteş Canevello'ya (MA) ve Olba Kazı Başkanı Doç. Dr. Yavuz Yeğîn'e teşekkür ederiz.

into Roman rule toward the end of the first century BCE, it is well documented that the Jews initiated several uprisings, primarily driven by religious tensions. The Jewish revolt suppressed by Titus, the son of Vespasian, culminated in the burning of the Second Temple of Solomon. The Jewish historian Titus Flavius Josephus provides a comprehensive account of the war between the Romans and the Jewish rebels in his work. This study examines the Roman occupation of the Temple Mount and the destruction of the Second Temple in 70 CE—an event marking a turning point in Jewish history—primarily through an analysis of Josephus’s text in Ancient Greek.

Keywords: Quds al-Sherif, Solomon’s Temple, Titus, Haram al-Sharif.

Roma Egemenliği ve Iudaea’da Yahudi İsyancıları

Roma ile Yahudiler arasındaki ilişki, MÖ 2. yüzyılın ortalarında diplomatik temaslarla başlar. Iudaea’da, Kudüs ve çevresinde yaşayan Yahudilerle Roma’nın ilk teması, Haşmonayimler döneminde gerçekleşir¹. Yahudi yöneticiler, Seleucus Krallığı’nın Iudaea üzerinde artan baskısı nedeniyle Roma’dan yardım ister. Bunun üzerine Roma, diplomatik müdahalelerde bulunarak Yahudilerin bağımsızlıklarını korumalarını sağlar². Haşmonayimler arasında kimin iktidar olacağına ilişkin çıkan iç savaş ise Roma için beklenen fırsatı sunar. Pompeius ve ordusunun taraflar arasındaki mücadeleye müdahalesi ile Iudaea, MÖ 63’te, fiilen Roma hâkimiyetine girer. Ordusuyla Pompeius, Kudüs’ü zapt eder ve II. Süleyman Tapınağı’nda mukaddes “Kutsallar Kutsalı” bölümüne bizzat girer, Tacitus, “...Romalıların arasında Yahudileri ilk yenen ve tapınağa fetih hakkı ile giren Gnaeus Pompeius oldu. Böylece herkes tapınağın içinde hiçbir tanrı heykeli olmadığını öğrendi; mukaddes kısım boştu ve gizli bölümlerde de hiçbir şey yoktu. Kudüs surları yerle bir edildi fakat tapınak olduğu gibi kaldı...” demektedir (Tacitus *Hist.* V. 9). Pompeius’un askerleriyle birlikte tapınağa ve yalnızca başkohenin yılda bir gün girmeye izinli olduğu “Kutsallar Kutsalı”na girmesi, Yahudiler tarafından kabul edilemez bir günah ve hakaret olarak kabul edilir³. Roma, Iudaea’yı doğrudan eyalet yapmak yerine, yerel bir müttefik/vasal krallık olarak yönetmeyi tercih eder. Roma MÖ 40 yılında, Yahudi prenslerden Herodes’i Yahudilerin kralı ilan eder. Yahudilerin kabullenmekte direndikleri Herodes, Octavianus ve Antonius ile birlikte bir alay eşliğinde *Capitolium* Tepesi’nde Iuppiter’e kurban sunar⁴. Ancak Yahudilerin Herodes’i devletin başındaki gerçek isim olarak görmeleri, MÖ 37’de Syria Eyalet Valisi Sosius’un çok sayıda Yahudinin ölmesi ve esir almasıyla sonuçlanan sert askeri müdahalesi neticesinde gerçekleşir⁵. Herodes, Augustus’un (Octavianus) onuruna bir Roma amfiteyatrosu inşa ederek tüm Yahudilerden Augustus’a bağlılık yemini etmelerini ister. Bu istek, muhafazakâr Yahudilerin asla kabul edebileceği bir şey olmadığı gibi Yahudi diniyle de çelişmektedir⁶. Herodes, ayrıca İmparatorun onuruna

1 Goodman 2004, 6; Özyıldırım 2016, 120.

2 Hall 1996, 321.

3 Curran 2005, 75.

4 Smallwood 1976, 55.

5 Curran 2005, 78.

6 Hall 1996, 327.

Hellenistik Samaria kentinin adını değiştirerek Augustus'un Yunanca karşılığı olan "Sebaste" yapar. Şehrin ortasındaki tepenin zirvesine de Augustus'a adanmış bir imparatorluk kültürü inşa ettirir⁷. Tüm bunlar, dindar Yahudiler için Herodes'ten ve dolayısıyla Roma'dan nefret sebebi haline gelir.

Herodes'in ölümüyle Yahudi Krallığı'nın kim tarafından yönetileceği bir soruna dönüşür. Herodes, çocuklarıyla ilgili birden çok vasiyet bıraktığından meşru halefi bulunmamaktadır. Bunun üzerine Syria Eyaleti'ndeki mali yöneticilerden Sabinus, resmi yetkisi olmadığı halde Herodes'in servetini idare etmek üzere Iudaea'ya gider. Sabinus'un adamları tapınağı ateşe verir ve kutsal paraların muhafaza edildiği tapınak hazinesini ele geçirir. Bunun üzerine tapınağın kutsallığının ihlali ve meşru merkezi otoritenin yokluğu nedeniyle Iudaea'da şiddetli çatışmalar yaşanır⁸. Neticede Herodes'in çocukları ve Kudüs'ün Yahudi önde gelenlerinden oluşan heyet, Roma'da Augustus ile görüşerek krallığın doğrudan Roma yönetimine verilmesini ister⁹. Bölge, 6 yılına gelindiğinde Samaria ve Idumea şehirlerinin de dahil olmasıyla "Iudaea Eyaleti" olarak doğrudan Roma yönetimine girer¹⁰.

Iudaea Eyaleti'ni 6 yılından 66 yılına kadar yöneten Romalı bazı valilerin, özellikle mali baskıları ve dinsel hassasiyetleri gözetmeyen uygulamaları nedeniyle yerel halkla sık sık çatışmalar yaşanır. İncil'de de adı geçen Vali Pontius Pilatus'un bazı eylemleri oldukça dikkat çekicidir. Vahşi ve acımasız olarak tanımlanan vali, Herodes'in sarayına kalkanlar yerleştirir ve Kudüs'e askeri sancaklar sokar. Bu iki eylem, Yahudilerin büyük çaplı protestolarına neden olur. Ayrıca şehrin su ihtiyacını karşılamak amacıyla bir su kemeri (*aqueductus*) inşa etmek için tapınak hazinesinden para kullanılması neticesinde protestolar, büyük bir ayaklanmaya dönüşür. Ayaklanma, askeri müdahalenin ardından bastırılır¹¹.

Yahudilerle birlikte yaşayan Yunan azınlık, 40 yılında Iudaea'da imparatorluk kültürüne ait bir sunak diker. Yunanlıların bu hareketi, dindar Yahudileri kızdırır ve Yahudiler, vakit kaybetmeden sunağı yıkar. Yahudilere karşı önyargılı olduğu tahmin edilen *procurator* Capito, durumu İmparator Gaius'a (Caligula) bildirir. Kendisini tanrı olarak gören Gaius, Syria Valisi Petronius'a Kudüs'teki tapınağın imparatorluk kültürüne dönüştürülerek heykelinin dikilmesini emreder¹². Petronius, emri uyguladığı takdirde meydana gelecek büyük isyanı öngörmüş olmalıdır ki imparatorun gazabına uğrama riskini göze alarak bu isteği yerine getirmez¹³. Emir uygulanmadan Gaius'un ölmesi, müstakbel bir isyanı önler. Bununla birlikte bazı Roma askerlerinin de Yahudilere karşı tahrik edici davranışlarda buldukları bilinmektedir. Cumanus'un 48 – 52 yılları arasındaki valiliği döneminde Romalı bir asker,

7 Smallwood 1976, 77-78.

8 Goodman 2007, 380.

9 Curran 2005, 80.

10 Smallwood 1976, 119.

11 Rogers 2021, 437.

12 Smallwood 1976, 175; Rogers 2021, 438.

13 Goodman 2004, .

tapınak civarında nöbet tutarken Yahudilere karşı aşağılayıcı tavırlar sergiler. Bu olayın ardından büyük bir kargaşa yaşanır ve çok sayıda Yahudi çıkan izdihamda ölür¹⁴.

Aslına bakılırsa 66'da başlayan Büyük Yahudi İsyanı'na giden süreçte 50'li ve 60'lı yıllarda artan vergi baskısı, valilerin keyfi uygulamaları ve yerel elitlerle halk arasındaki ayrışma toplumsal huzursuzluğu had safhaya çıkarır. Iudaea Eyaleti'nin son valilerinden Gessius Florus, kötü vali olarak kabul edilir ve onun uygulamaları büyük isyanı tetikleyici niteliktedir. Florus, 66'da imparatorluk hazinesine aktarmak amacıyla Süleyman Tapınağı'nın hazinesindeki yaklaşık 400.000 *sestertius* el koymak üzere Kudüs'e geleceğini bildirir. Florus'un harekete geçmesiyle birlikte Yahudiler ayaklanır ve bu ayaklanma kontrol edilemez bir hal alır¹⁵. Florus, Kudüs ve çevresindeki çok sayıda silahsız Yahudiyi katlederek ayaklanmayı bastırır. Florus'un "yağma" olarak tanımlanan yönetimi, Yahudilerin Roma yönetimine karşı nefretinin iyice artmasına neden olur. Bunun yanı sıra Caesarea'da Yahudiler ile Yunanlılar arasında şehirde kimin hangi haklara sahip olacağı konusunda anlaşmazlıklar yaşanır. İmparator Nero, Yahudilerin eşit yurttaşlık haklarını kaldırarak kent yönetimini Yunanlılara verir. Bu durum, Yahudiler ve Syria Yunanlıları arasındaki çatışmayı şiddetlendirir ve çatışma, kitlesel şiddete dönüşür¹⁶. Nero'nun Yahudiler aleyhine kararı, aynı zamanda büyük savaşın başlangıç nedenleri arasında gösterilmektedir¹⁷.

Yahudi şehirlerinde kargaşa büyürken yerel liderler arasında da çeteleşmeye başlar. Öyle ki bu çeteler, Romalılara ve onların rahip aristokrasisine karşı gelişen Yahudi başkaldırısının en önemli toplumsal biçimlerinden biri haline dönüşür¹⁸. Herodes'in büyük projelerinden biri olan tapınakta inşa faaliyetleri 60' da sona erer ve yaklaşık on sekiz bin işçi işsiz kalır. İşsizler, Iudaea'daki muhafazakâr Yahudiler ve çeteler tarafından ayaklanmanın malzemesi olarak kullanılır¹⁹. Tapınak için Kudüs'e akan paralarla birlikte Iudaea'daki seçkinlerin servetlerini arttırması, kırsal kesimdeki yoksul Yahudileri şehirlere yerleşmeye teşvik eder. Bu da Yahudi toplumunda yönetenlerle yönetilenler arasındaki ayrışmayı iyice derinleştirir²⁰. Roma'ya karşı 66'da başlatılan isyanda, Yahudilerin ilk icraatlarından birinin borçlu yoksul Yahudileri safalarına çekmek amacıyla borç kayıtlarının tutulduğu arşivleri yakması tesadüf olmamalıdır²¹.

'Tanrı'dan başka efendi yok' inancıyla hareket eden dindar Yahudiler, Roma yönetimini Yahudi dinine zarar veren büyük bir unsur olarak görür. İnandıkları Tanrı'nın, Roma yönetimini alt etmek için bir mesih gönderdiğine dair dini inanış, isyanın arkasındaki en önemli itici güç olarak dikkat çeker²². Bundan dolayıdır ki 66 yılının yazında tapınak muhafızlarının komutanı

14 Curran 2005, 82.

15 Özyıldırım – Ayteş Canevello 2019, 70.

16 Rogers 2021, 440.

17 Bilde 1979, 184.

18 Horsley 1981, 410.

19 Ball 2000, 54; Horsley 1981, 416.

20 Goodman 1997, 255.

21 Goodman 2007, 390.

22 Ball 2000, 55.

Eleazar ve çoğunlukla kohenerlerden oluşan takipçileri, artık Roma imparatoru adına kurban sunmayı reddeder²³. Bu karar aslında Roma ile savaşın temel nedenini oluşturur. İsyan eden Yahudiler, Antonia Kalesi'ni ele geçirerek çok sayıda Roma askerini katleder. Ardından Herodes'in sarayına ve Vali Florus'un Kudüs'te bıraktığı birliklerin kamplarına saldırır²⁴. Aslına bakılırsa Roma yönetimi, başlangıçta isyanın büyüklüğünü tam olarak anlamış değildir. Roma'nın bölgedeki valileri isyanı bastıramaz. Bunun üzerine İmparator Nero, isyanı bastırması için Syria'da bulunan komutan Vespasianus'u görevlendirir²⁵. Vespasianus, oğlu Titus'u yardımcısı yapar ve yaklaşık altmış bin asker toplar. Asker sayısı, isyanın artık ciddiye alındığını görmek bakımından önemlidir. Vespasianus, kısa sürede Kudüs dışındaki şehirlerin kontrolünü yeniden sağlar. İsyan esnasında Yahudi toplumunda birbiriyle çekişme halinde üç farklı güç ortaya çıkar; yerel seçkinler, Zealotlar ve Roma yanlısı yerel yöneticiler. İsyancılar, Romalılardan ziyade birbirleriyle savaşmakla meşgul olmaktadır²⁶.

Vespasianus, Iudaea'da denetimi sağlamak üzere son hazırlıklarını yaparken Nero'nun ölüm haberini alır. Kısa süreliğine tahta geçen Galba ve Otho'dan Iudaea komutanlığıyla ilgili onay bekleyen Vespasianus, yaklaşık bir yıl sonra Iudaea'daki harekâtı yeniden başlatır. Kudüs'ü kuşatacağı Temmuz başlarında Doğu'daki lejyonlar tarafından "İmparator" ilan edildiğini öğrenen Vespasianus, komutanlığı Titus'a devrederek Roma'ya döner²⁷. Titus, orduyu Kudüs'e yönlendirir.

Antonia Kalesi²⁸

Romalıların dost ve müttefik olarak gördükleri Herodes, tebaasını denetim altına alıp hem ailesini hem de birliklerini koruyabileceği bir ikametgâha ihtiyaç duyar. Bunun için dindar Yahudi nüfusun yoğun olarak yaşadığı, dolayısıyla sorun çıkma ihtimalinin en yüksek olduğu yer olan Kudüs'ü tercih eder. Burada neredeyse zapt edilemez nitelikte olduğu düşünülen Antonia Kalesi'ni inşa ettirir²⁹. Herodes kaleye, Roma'ya sadakatini göstermek için Marcus Antonius'un adını verir³⁰. Antonia Kalesi'nin inşasıyla ilgili bilgileri veren Iosephus'un anlatımı, kalenin Herodes tarafından inşa edildiğini doğrular ve yapıyı şöyle tasvir eder: "... Antonia (Kalesi), ilk kutsal alanın iki revakının köşesinde bulunuyordu. Elli arşın yükseklikte kayalık bir zemin üzerine kurulmuştu. Her yanı dik yamaçlarla çevriliydi. Bu yapı, Kral Herodes'in eseriydi. O, burada doğuştan gelen büyüklüğünü sergilemişti. Kayanın tabanı, önce hem güzellik

23 Smallwood 1976, 292; Horsley 1981, 410; Rogers 2021, 442.

24 Smallwood 1976, 295.

25 Özyıldırım – Ayteş Canevello 2019, 70.

26 Horsley 1981, 430; Goodman 2007, 390.

27 Smallwood 1976, 317.

28 Antonia için Iosephus, "ῥρούριον, οὐ, τό = kale" kelimesini kullanır. Bu bakımdan yukarıdaki metinde "Antonia Kalesi" yer alır. "Antonia Kalesi" de çeşitli kaynaklarda vardır ancak bunun İngilizce tercümeleden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

29 Smallwood 1976, 73.

30 Burrows 1938, 17; Ball 2000, 55.

sağlamak hem de yukarı çıkmaya yabut inmeye teşebbüs edenlerin kayıp düşmesini engellemek için taş levhalarla kaplatılmıştı. (Kalenin) İnşasından önce iki metrelik bir duvar vardı. Bunun iç etrafında ise Antonia'nın bütün yapısı yirmi yedi metre yükseklikteydi...” (Ios. BJ V. 238 - 239 ve 240). Iosephus'un betimlediği bu aktarım, kalenin tapınağa hâkim bir konumda bulunduğunu göstermektedir. Nitekim bugün tapınağın mevcut platformunun kuzeybatı köşesinde benzer bir kaya çıkıntısı yer almakta ve genel görüş bu çıkıntının Antonia Kalesi'nin bulunduğu yeri gösterdiği yönündedir³¹.

Kalenin kesin biçimi bilinmemekle birlikte, Iosephus'un anlatısından dört köşeli olduğu varsayılır³². Köşelerinde dört ayrı kulenin bulunduğunu aktaran Iosephus, kalenin planı ve yapısal özellikleriyle ilgili: “...Köşelerindeki dört kuleden üçü otuz dörder metre yüksekliğinde, güneydoğu köşesindeki ise yaklaşık elli metreydi. Buradan tüm kutsal alanı (Haremüş-Şerif) seyretmek mümkündü. Kutsal alanın revaklarına her iki yandan bitiştiği için nöbetçilerin inip çıktığı geçitler de vardı. İç mekânı, sarayların görkemine ve düzenine sahipti. Bütün odalar hem görünümünü hem de kullanımı bakımından türlü biçimlere ayrılmıştı. Revaklar, hamamlar, geniş avlulu kışlalar vardı. Öyle ki, her bakımdan gerekli şeylere sahip oluşuyla adeta bir şehir, şatafatıyla da bir saray gibi görünürdü...” (Ios. BJ V. 240-242). Bu ifadeler, kalenin tapınak ve onu çevreleyen iç avlulara oldukça yakın bir konumda bulunduğunu göstermektedir³³.

Kalenin iç kısmında, Romalı askerlerin eğitim faaliyetleri için kullandıkları geniş alanlar bulunur. Antonia Kalesi, Roma birlikleri için önemli askeri üs niteliğindedir. Iosephus'un şu aktarımı bunu doğrular: “...Zira orada (Antonia'da) daima bir Roma birliği konuşlanır. Bayram günlerinde, halkın bir ayaklanmaya kalkışmaması için silahlarıyla birlikte revakların çevresine dağılır ve gözlem yaparlardı. Çünkü şehre karşı tapınak, tapınağa karşı da Antonia bir nevi garnizon üs olarak konumlanmıştı. Burada üç muhafız birliğinin karargâhı bulunurdu...” (Ios. BJ V. 243). Antonia Kalesi'ne 1. yy'da *Praetorium*³⁴ adı verilir. Iosephus'un kale tasvirine göre Kudüs içinde yer alan Antonia Kalesi'nin Roma'ya ait neredeyse ayrı bir şehir olduğu söylenebilir³⁵. Bunun yanı sıra kalenin, Herodes'in tebaasıyla ilişkileri bakımından psikolojik açıdan önemli başka bir işlevi de bulunur. Baris, Fısıh, Pentekost, Sukot bayramlarında ve Kefaret Günü'nde başkohenler tarafından giyilen törensel giysiler Antonia Kalesi'nde tutulmaktadır³⁶.

Büyük Yahudi İsyanı neticesinde Roma ordusu, -aşağıda ayrıntılı biçimde verilen- Kudüs'teki tapınak dahil diğer yapıların neredeyse tamamını ortadan kaldırır. Yalnızca Antonia Kalesi'nin dış surları ayakta bırakılır. Bu surlar daha sonra onarılarak kale, tekrar

31 Sporty 1990, 195.

32 Kaufman 2013, 221.

33 Sporty 1990, 197.

34 Roma askeri sisteminde büyük ve kalıcı Roma kamplarının merkezi karargâhını ifade eder.

35 Martin 2000, 60.

36 Smallwood 1976, 74.

kullanılabilir hâle getirilir. Bugün Haremü's-Şerif'in çevresinde görülebilen surların bir kısmının aslında Antonia Kalesi'nin kalıntıları olduğu kabul edilir³⁷.

İsyanın Şahidi: Iosephus

İbranca ismi Yosef ben Matityahu, Eski Yunanca Iosephos ve Latince kullanımıyla Iosephus, Romalılara karşı 66 - 73 yılları arasında Iudaea'da (Yahudiye) çıkan Büyük Yahudi İsyanı'nı anlattığı *Φλαβίου Ιωσήπου ιστορία Ιουδαϊκοῦ πολέμου πρὸς Ρωμαίους βιβλία*³⁸ (=Flavius Iosephus'un Romalılara Karşı Yahudi Savaşı Tarihi'nin Kitapları) adlı eserinde Kudüs'teki II. Süleyman Tapınağı'nın anılan isyan sırasında korkunç sonunu ayrıntılı olarak konu etmektedir. Iosephus, Vespasianus'un 67 yılındaki Iotapata (Yodfat) kuşatmasında Galile'de Yahudilerin komutanıdır, esir olur ardından Vespasianus'un imparatorluğunda özgür bırakılır ve bizzat Flaviusların koruması altına girer. Bunun üzerine, koruyucu ailenin adını (*nomen*) kendi adına ekler, Flavius Iosephus olur. Iosephus, Kudüs kuşatmasında, Titus'un yanındadır, tercümanlığını ve elçiliğini yapar. Titus'la olan dostluğu, önad (*praenomen*) almasını sağlar ve böylelikle yazarın Latince tam adı "Titus Flavius Iosephus" olur. Ad değişikliğine gitmek, Yahudiler içinde ciddi bir tartışma konusudur. Özellikle dinî geleneklerine bağlı muhafazakâr Yahudiler, Yunan - Roma inanç ve adetlerinden nefret etmektedir. Buna mukabil "Hellenist Yahudiler" olarak anılan grup, gündelik yaşamda hatta ibadetlerde İbranca, Aramca yerine Eski Yunanca kullanan, isimlerini Eski Yunanca alan, paganların yaşadığı gibi villalarda oturan, Romalıların gündelik yaşamdaki kurallarını benimseyen bir yaşam sürmektedir. Her iki grubun birbirine giderek yabancılaştığı ve dindar Yahudilerin diğerlerinden nefret ettiği konusunda çalışmalar bulunmaktadır³⁹. Yosef ben Matityahu'nun adını "Titus Flavius Iosephus" olarak değiştirmesi, *nomen* ve *praenomen* almasının, muhafazakâr Yahudiler arasında hoş karşılanmadığı muhakkaktır.

Iosephus, Iudaea halkı gibi Aramca konuşmaktadır, dinî eğitimi nedeniyle İbranca, ayrıca Eski Yunanca ve imparatorluğun resmî dili olan Latinceyi bilmektedir. Yazar, Yahudi isyanında, başlangıçta isyancıların sonra Romalıların yanında bizzat bulunduğu için -verdiği bazı bilgiler tartışılmakla birlikte- aktardıkları son derece önemlidir. Iosephus, *Φλαβίου Ιωσήπου ιστορία Ιουδαϊκοῦ πολέμου πρὸς Ρωμαίους βιβλία* adlı eserini, Flaviusların himayesinde, Mayıs veya Haziran 71 yılından itibaren ölene dek yaşadığı Roma'da kaleme alır⁴⁰. İlk yazdığı metnin Aramca veya İbranca olması muhtemeldir çünkü Iosephus "...Ben, Matthaios'un oğlu Iosephus, soyca İbrani, Kudüs doğumlu bir kohenim. Savaşın başında Romalılara

37 Martin 2000, 59.

38 Söz konusu eser, The Loeb Classical Library'de *The Jewish War* adıyla Eski Yunanca aslı ve J. Thackeray'ın İngilizce tercümesi ile yer almaktadır. Metnimizde edisyonun Eski Yunanca'dan tercümelemeleri kullanılmakta ve anılan eserin kısaltması, Latince adıyla yaygın kullanılan *Bellum Judaicum*'a uygun "BJ" olarak yer almaktadır.

39 Bu konuda bkz.; Özyıldırım - Ayteş Canevello 2019, 28, 31, 33 vd.

40 Iosephus'un ilk metni Aramca yazdığı ve önce doğudaki Yahudilere yolladığına ilişkin, bkz.; Paul 1993, 56; Ulutürk 2024, 1372 ve 1375.

karşı bizzat savaştım fakat sonra mecburen tarafsız bir gözlemci oldum. Bu nedenle Yahudilerin Romalılara karşı başlattığı bu savaşı, daba önce kendi ana dilimde (Aramca/İbranca) barbarlara (Doğu halklarına) yönelik olarak yazdığım anlatıyı temel alarak, şimdi Yunan diline çevirdim ve Roma İmparatorluğu'nun tebaasına sunuyorum...” demektedir (BJ. I. 3). Iosephus'un ifadesinde dil zikredilmemekle birlikte bazı araştırmacılar, kitabın o dönemde Yahudiler arasında yaygın konuşulan Aramca yazıldığını belirtir. Oysa “ana dilimde” ibaresini, İbranca olarak anlamak da mümkündür.

Iosephus eserini tamamladıktan sonra Vespasianus ile onun ardılı Titus'a takdim ettiğini ve ayaklanma sırasında Romalıları destekleyen Yahudi vasal Kral II. Herod Agrippa (ö. 92/94) ile kız kardeşi Berenice'ye (ö. c. 82) de okuduğunu yazar; “...*Bundan sonra Roma'da boş vaktim olduğunda –zira tüm olaylar zaten önümde hazır ve Yunanca konusunda bazı yardımcıları da yanımdaydı– işte o zaman bu olayları yazıya döktüm. Anlattığım şeylerin doğruluğundan o kadar emindim ki öncelikle imparatorlar; Vespasianus ve Titus'a kitaplarımı sundum, ardından savaşa katılmış birçok Romalıya ve Yunanca bilen pek çok Yahudi'ye dağıttım. Bana tarihimin doğruluğu konusunda Kral Agrippa ve çevresindekiler de tanıklık etti çünkü eğer olaylardan herhangi birini gözden kaçırmış ya da çarpıtmış olsaydım, kesinlikle susmazlardı...*” (Ios. Vita. 50 - 51).

Iosephus, eserin V. ve VI. kitaplarında savaşa ilişkin ayrıntılar, Kudüs'ün kuşatılışı, Süleyman Tapınağı'nın yakılışı, kohanlerin giysileri, kurban törenleri, ziyaretçiler için kuralları anlatmaktadır. Olayların şahidi olarak, -hakkında tartışmalara yol açsa da- Iosephus'un önce isyancıların sonra Romalıların tarafında yer alması, eseri çok önemli bir yere taşımaktadır; Her iki tarafın güçlü ve zayıf yönlerini, amaçlarını bilmektedir.

Süleyman Tapınağı

Yahudi ve Hıristiyanlara göre sadece “Kral”, Müslümanlara göre ise hem “Peygamber” hem de “Kral” olan Hz. Süleyman, bugün Doğu Kudüs'te yer alan 144 dönümlük Tapınak Tepesi'nde (Mescid-i Aksa Alanı veya Haremü's-Şerif) MÖ c. 10. yüzyılda bir tapınak yaptırdı. Yaptırmanın ismiyle anılan I. Süleyman Tapınağı, Babil Kralı II. Nebukadnezar'ın komutanı Nebuzaradan'ın askerleri tarafından yaklaşık MÖ 587'de yıkılır⁴¹. Yıkılan yapının yerine Cyrus'un izni ile II. Süleyman Tapınağı, ilkinin görkeminden uzak, mütevazı bir yapı olarak MÖ 516'da tamamlanır. Böylece MS 70'e kadar sürecek II. Tapınak Dönemi başlar. Romalıların İudaea'da vasal kral olarak tanıdığı Herodes'in MÖ 25 / 20 yılında tapınakta gerçekleştirdiği onarım ve ek çalışmaları ise yapıyı, çok daha görünür kılar. Herodes, gündelik yaşamda Yunan – Roma kültürüne hayranlığı nedeniyle muhafazakâr Yahudilerin nefretini kazanır. Bu bakımdan tapınağı yenileme çabaları, aslına bakılırsa vasal Kral Herodes'in yiten itibarını Yahudiler nezdinde geri kazanmaya yönelik belki iyi niyetli fakat güçlü bir propaganda gösterisidir.

II. Süleyman Tapınağı'nın, Herodes'in yenilemelerinden sonra görkemli bir şekilde

41 I. Süleyman Tapınağı'nın herhangi bir arkeolojik mimari kalıntısına rastlanmamıştır. Bugün ayakta bulunan Burak (Ağlama / Batı) Duvarı, II. Süleyman Tapınağı'na aittir.

yer aldığı konusunda yazılı kaynaklar hemfikirdir. Öte yandan söz konusu dönemde imparatorluğun birçok yerinde azınlık topluluklar olarak yaşayan Yahudiler, Süleyman Tapınağı'nın bakımı için din adamları aracılığıyla yıllık vergi ödemektedir.

Titus'un Ordusu Şehre Geliyor

Iudaea'da Yahudiler tarafından çıkarılan ve “*ba Mered Ha Godol* = Büyük İsyan” olarak anılan, 66 - 73 yılları arasındaki Yahudi isyanını Iosephus, eserinde etraflıca konu etmektedir. Metin, bazı kısımlarda güvenilirliği sorgulansa da yaptığı aktarımlarla Yahudi isyanının birçok yönünü gözler önüne sermektedir.

Iosephus'un metninden Yahudi isyancıların, Romalıları Kudüs'ten uzak tutabilmek için çetin bir mücadele verdikleri anlaşılmaktadır. Burada ayrıntılarına değinmediğimiz Kudüs etrafındaki savaşlar, Yahudilerin geri çekilmesiyle sonuçlanmaktadır. Üç surla korunan Kudüs'te Yahudi isyancılar, Tapınak Tepesi'nde savunma hattı kurarak Romalıları karşı direnişe başlar.

Romalıların Kudüs'e saldırılarının artmasıyla birlikte şehir çevresindeki Yahudi direnişinin güç kazanması, Titus'un savunmayı kırmak için yeni askerî birliklere ihtiyaç duymasına neden olur. Nitekim Emmaeus'tan, Eriha'dan gelen destek güçlerinin Titus'un lejyonlarına katıldığı bilgisini Iosephus vermektedir; “...*Emmaus'tan gelen birlik, Titus'a katılınca, ertesi gün oradan ayrılıp 'Scopus'⁴² denilen tepeye ilerledi. Buradan şehir artık görünüyordu ve tapınağın büyüklüğü göz kamaştırıyordu. Yer, kentın kuzey sırtına yapışık bir yükselti olduğundan 'Scopus' (gözlem yeri) adını almıştı... Kamp kurulurken Eriha üzerinden gelen onuncu lejyon da yetişti... Onlara, Kudüs'ten altı stadia uzakta 'Mons Olivertus / Mons Olivarum (Zeytin Dağı)⁴³ denilen tepede ordugâh kurmaları emredilmişti. Bu tepe, kentın doğusunda yer alır ve arada 'Kidron'⁴⁴ diye adlandırılan derin bir vadiyle ayrılır...*” (Ios. BJ V. 67 - 70)⁴⁵.

Yahudilerin Kudüs ve tapınağı savunmalarında binlerce kişilik kuvvete sahip oldukları anlaşılmaktadır. Kudüs surlarındaki isyancı kuvvetlerinin başında Simon bulunurken tapınağın savunmasında Yuhanna başkomutandır. Tapınağı savunan kuvvetlere ilişkin Iosephus “...*Yuhanna, tapınağı savunan altı bin silahlı adamını, yirmi komutanın emri altında tutuyordu. O sırada, aralarındaki ayrılığı bırakarak 'Zealotlar'⁴⁶ da ona katıldı, iki bin dört yüz kişiydiler...*” (Ios. BJ V. 249) demektedir. Tapınak savunmasındaki Yahudilere Zealotların ardından Idumealıların da eklenmesi, Roma karşısındaki isyanın Yahudiler arasındaki

42 Kudüs'te surlar ve Tapınak Dağı dahil merkeze kuzeydoğudan hâkim tepe.

43 Kudüs ve Haremüş-Şerif'e doğudan bakan, yaklaşık 826 m râkıma sahip Zeytindağı ile ilgili bkz.; Souvay 1911, “Mount Olivet”.

44 Haremüş-Şerif ile Zeytindağı'nı ayıran vadi.

45 Iosephus, Eski Yunanca “Σκέπτομαι: bakmak” fiiline gönderme yapıyor, öte yandan Latince “scopus, -i (m.): hedef” anlamındadır.

46 İbranca “zeal = erdemli” sözcüğünden yola çıkarak söz konusu grup kendilerine “Zealot = erdemliler” demişlerse de aynı sözcüğü, “gayretliler”, “isyancılar” anlamlarında kullananlar vardır. Zealotlara ilişkin ayrıntılı bir çalışma için bkz.; İçten 2025, 577 – 593.

kapsayıcılığını görmek bakımından dikkat çekmektedir. Yahudilere Kudüs dışından yardıma gelenlerden söz eden Cassius Dio (c. 165 - 235) “...Yahudilere yardıma gelenler çoktu ve kimi yakın bölgelerden gelirken kimileri de yalnızca Roma İmparatorluğu içinden değil, Fırat’ın ötesinden gelmişti...” (Hist. Rom. LXV. 4. 3) diyerek İudaea’daki savaşa Mezopotamya’dan gelenlere işaret etmektedir. İosephus, Zealotların başındaki Eleazar, Simon ve Yuhanna’nın kuvvetlerinin bir yandan Romalılarla savaşırken aynı zamanda birbirleriyle de savaş halinde olduklarını vurgulamaktadır; “...Surların dibinde Roma birlikleri kamp kurmuş olsa da sur içindeki iç çekişme yatışmıyordu. Bilakis (tarafklar) fırsat kollayarak (karşılıklı) baskınlar yapıyor, sonra da kendi aralarında yeniden ayrılıp çarpışıyorlardı. Böylece kuşatmayı yürütenlerin işini kolaylaştıracak her şeyi yapıyorlardı...” (İos. BJ V. 255 – 256).

Romalılar, ilk defa Süleyman Tapınağı’nı karşıdan görebilmektedir ve isyanın en çetin mücadeleleri başlamaktadır. Yeri gelmişken İosephus, tapınağın -rahiplerin keten giysilerine varıncaya kadar- ayrıntılı anlatısını da metninde yapmaktadır ve kuşkusuz verdiği bilgiler, yapının durumunu anlamak bakımından önemlidir (İos. BJ V.).

Titus komutasında Romalılar, Tapınak Tepesi’ni tamamen işgal etmek için önce Antonia Kalesi’ni ele geçirmenin gerekli olduğunu farkındadır. “...Antonia (Kalesi) ise (tapınaktaki) ilk kutsal alanın biri batı, diğeri kuzey tarafında olan iki revakının köşesinde bulunuyordu. Yaklaşık otuz sekiz metre yükseklikte kayalık bir zemin üzerine kurulmuştu ve her yanı dik yamaçlarla çevriliydi. Antonia, Kral Herodes’in eseri idi...” (İos. BJ V. 238) İosephus, kalenin alınmasının şehri ele geçirmede hayati öneme sahip olduğunu yazar. Ayrıca İosephus’un Romalıların tarafında olup isyancı dindaşlarına hitap ettiği anlaşılmaktadır; “...İosephus, sur boyunca dolaşıp, siperlerin dışında ve ulaşabileceği yerlerde, Yahudilere uzun uzun seslendi, kendilerini ve halklarını, yurtlarını ve tapınağı korumalarını, bu bakımdan başka kavimlerden daha az duyarsız olmamaları gerektiğini söyledi...” (İos. BJ V. 362). Öte yandan kuşatma sırasında Titus’un askerlerinin en kolay işgal harekâtını nereden gerçekleştirebileceklerine ilişkin araştırma yaptıkları da anlaşılmaktadır. Alınan bilgilere göre Kudüs’ün surla korunan yukarı şehir kısmı ve Antonia Kalesi, tahkim edilmiş diğer kısımlara nazaran daha kolay ele geçirilebilecektir (İos. BJ V. 262).

Eleazar, Simon ve Yuhanna’nın kuvvetleri aralarında çatışmaya devam ederken Romalıların surlara saldırısının şiddetlenmesi üzerine Simon, tapınakta Yuhanna’nın askerlerinden, lejyonerlere karşı kendilerine yardıma geleceklere, aralarındaki çatışmaları hatırlatarak zarar gelmeyeceğine ilişkin garanti verir. Yuhanna da durumun vahametini anlamış olmalıdır ki destek için gidenlere karşı çıkmaz; “...Böylece, (birbirlerine) nefretlerini ve aralarındaki ihtilafları unutup adeta ‘genel af’ ilân ettiler... yaklaşanları aralıksız püskürttüler. Daha gözü kara olanlar ise bölük bölük ileri atılıp ahşap saldırı kulelerinin siperliklerine saldırıyor, üzerlerindeki askerlere vurup düşüyorlardı...” (İos. BJ V. 279 – 280).

İosephus’un metninden, surlara tüm gücüyle yönelen Roma saldırıları esnasında Titus’un da savaşa katıldığı öğrenilmektedir. İosephus “...Bizzat Titus, sürekli yardıma koşuyordu... Nibayet Caesar, en güçlü süvarilerini yanına alarak düşmana bizzat hücum ederek, ön saflardaki on iki kişiyi kendisi öldürdü...” (İos. BJ V. 281 ve 288) demektedir. Burada İosephus, savaşta

ilişkin ilginç bir ayrıntıyı kaydetmekte ve Titus'un, saldırı sırasında sağ ele geçirilen Yahudi savaşçının, içerdekilere korku salmak amacıyla surların önünde çarpmıha gerilerek öldürülmesini emrettiği bilgisini vermektedir (Ios. BJ V. 289). Romalılar, süvarilerin yanı sıra okçular, mızraklı askerler, saldırı kuleleri ve koçbaşları ile surlara güçlü biçimde saldırmaktadır. Yaklaşık on beş gün saldırılara direnen Yahudi isyancılar, birinci suru terk ederek ikinci sura kaçarlarsa da Titus, ordusunun gücüne güvenir ve isyancıların yorgun olduğunu düşünerek hızla bu surlara da saldırı emrini verir. Iosephus, "...Romalılar, tecrübe ve güçle (hasımları üzerinde) üstünlük kuruyordu, Yahudiler ise ataklık, doğuştan sahip oldukları dayanıklılık ve felâket anlarında gösterdikleri dirençle öne çıkıyordu. Yahudilerde kurtuluş ümidi, Romalılarda ise hızla muzaffer olma beklentisi (vardı)..." (Ios. BJ V. 306 - 307) demektedir. Buradan, savaşın çok şiddetli devam ettiği, buna rağmen tarafların yorulmadan mücadeleyi sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Iosephus'un metninde Romalıların ve Yahudilerin dikkat çekici özelliklerini yazarak karşılaştırması, savaşanlara ilişkin fikir vermesi bakımından önemlidir. Romalılar, beş gün direnebilen ikinci suru da ele geçirir ve askerler, Kudüs'ün içine girerler. Titus, artık ordusuyla üçüncü sura saldırmaya hazırdır. Iosephus, "...Beşinci gün Yahudilerden kimse görünmeyince (kimse onları durdurmayınca) Titus, birlikleri ikiye ayırarak hem Antonia'ya hem de (Başkohen) Yuhanna'nın anıt mezarına doğru tüneller yaptırmaya başladı, buradan yukarı şehri, Antonia Kalesi üzerinden de tapınağı ele geçirmeyi tasarlıyordu. Antonia Kalesi alınmadıkça, şehri güvenle elde tutmak mümkün değildi..." diye kaydeder (Ios. BJ V. 356).

Romalıların ilerleyişlerinde Titus'un daha fazla asker kaybetmeden barış sağlama amacı da Iosephus'un satırlarında takip edilmektedir. Nitekim Titus, müteaddit defalar Iosephus'u Yahudi isyancılara göndererek kendi dillerinde onlara hitap etmesini ve teslim olmalarını sağlamasını istemektedir; "...Iosephus sur boyunca dolaşp, mevzilerin dışında ve ulaşabileceği yerlerde, Yahudi isyancılara uzun uzun seslendi, kendilerini ve Yahudi halkını, yurtlarını ve tapınağı korumalarını, bu bakımdan başka kavimlerden daha az duysuz olmamaları gerektiğini söyledi... Romalı gücünün karşı koyulmazlığını... hatırlattı... Iosephus bunları öğütlerken, surlardaki birçok kişi onunla alay ediyor, küfrediyor hatta bazıları taş atıyordu..." (Ios. BJ V. 362 ve 375). Iosephus'un Yahudileri teslim olmaya ikna etmeye çabalarken Roma gücünü vurgulaması ve Yahudi dindarlığını konu etmesi önemlidir. Böylece, dinî nedenlerle tapınağı Romalılara karşı savunan Yahudileri bundan vazgeçirmeyi amaçladığı açıktır.

Titus'un Lejyonları Tapınak Tepesi'nde

Titus'un birlikleri, Antonia Kalesi'ne günlerce var güçleriyle saldırmalarına karşın mutlak zafere ulaşamamışlardır. Iosephus, bu saldırılara ilişkin uzun anlatısını yapmakta, Titus'un cesaretlerini arttırmak istediği askerlerine yaptığı konuşmalara yer vermekte ve onun savaş kazanmaya ilişkin nihai stratejisini yazmaktadır "...Titus, yanındakilere şöyle diyordu: 'Antonia'ya çıktığımız anda şehri elde etmiş sayılırız çünkü içeridekilerle hâlâ bir muharebe çıkacak olursa – ki bunu sanmıyorum– tepede olmak ve düşmanın soluklanmasını (böylelikle) kesmek, kısa sürede zaferi güvenceye alır... Muhtemelen (surlara) tırmananları, alışıldığı üzere (isyancılar) engellemeye çalışacaklardır fakat siz, fark ettirmeden ve zorla çıkmayı başarırırsanız, artık dayanamazlar..." (Ios.

BJ VI. 45 ve 52). Anlaşıldığına göre, buraya çok kısa bölümünü aldığımız, oldukça etkileyici konuşmanın ardından Magnus adlı Syrialı bir köle ile bazı Romalılar surlara çıkmak için gönüllü olurlar. Surlarda Yahudilerin şiddetli savunmalarıyla aralarında Magnus'un olduğu bazıları ölü diğerleri yaralı olarak geri çekilir. İki gün sonra Romalılar yeni bir saldırıya başlayarak gece Antonia Kalesi'ne gizlice tırmanırlar. Romalıların yanlarında götürdükleri borazancının işaret vermesiyle isyancılar arasında panik başlar ve burada Iosephus, savaşın gidişatına ilişkin önemli bir bilgi aktarmaktadır: "... *Caesar*, (borazanla verilen) *işareti duyunca kuvvetlerini hızla silahlandırdı, komutanlarla birlikte seçkin birlikleri yanına alarak (sura) ilk tırmanan da o oldu...*" (Ios. BJ VI. 70). Yahudilerin, II. Süleyman Tapınağı'na kaçmaları ve Romalıların onları takip etmesiyle şiddetli çarpışmalar yaşanır, Romalı askerler tapınağı işgal etmek için saldırırken Yahudiler, II. Süleyman Tapınağı'nı korumak için Romalıları Antonia Kalesi'ne doğru itmeye bütün güçleriyle çabalamaktadır. Iosephus, çarpışmaların şiddetini, savaşanların cesaretini, çok kişinin öldüğünü ifade etmektedir (Ios. BJ VI. 72 – 80). Iosephus, Magnus'un gözü peklğini anlattığı gibi Bithynialı bir *centurion* (yüzbaşı) olan Iulianus'tan ve cesaretinden söz etmektedir. Burada metnin salt söz konusu kişiyi konu etmesi değil fakat aynı zamanda Iulianus'un savaştığı yeri belirtmesi dikkat çekicidir çünkü Iulianus, tapınağın "... *iç avlusunun köşesine...*" kadar isyancıları sürer ve onlarla -sonunda canıyla ödeyeceği- kıyasıya bir savaşa tutuşur (Ios. BJ VI. 81 - 89). Iosephus'un cesaretinden Titus, Romalılar ve hatta düşmanlarının bile etkilendiğini belirttiği Iulianus'un ölümünün ardından Yahudiler, Romalıları Antonia Kalesi'ne püskürtmeyi başarırlar.

Antonia Kalesi, şehrin kuşatmasının başladığı 14 Nisan'dan üç buçuk ay sonra 24 (/28) Temmuz 70'de Romalıların eline geçer. Titus, Iosephus'u, Yuhanna'ya bir defa daha teslim çağrısı yapmaya yollarsa da yazar, Yuhanna'nın "... *asla korkmadığını, şehrin Tanrı'ya ait olduğunu iddia ediyordu...*" der (Ios. BJ VI. 99). Aynı bölümde Iosephus ve Yuhanna arasında konuşmada Iosephus'un Romalılara karşı savunmayı bırakmaları için Yahudi tarihinden örnekler vererek I. Süleyman Tapınağı ve Kudüs'ün teslimini hatırlattığı görülmektedir. Iosephus'un konuşmasından etkilenen ve isyancılar arasında yer alan Yahudi din adamları ve aristokratların bazıları, gizlice Romalıların tarafına geçer, Iosephus bu kişilerin isimlerini vermektedir (Ios. BJ VI. 113 - 114). Titus, onları savaştan uzağa Tofna'ya yollar fakat direnişçiler, taraf değiştirmelerin önüne geçmek için bu insanların öldürüldüğünü iddia eder, bunun üzerine Titus'un emriyle Tofna'dan getirilenler, surun önünde direnişçilere seslenirler: "... *Öncelikle tüm şehri Romalılara teslim etmelerini ve böylece vatani (yok olmaktan) kurtarmalarını istediler, eğer bu yapılmayacaksa hiç değilse tapınaktan çekilip kutsal mekânı kendi hâline bırakmalarını ve tapınağı kurtarmalarını rica ettiler çünkü Romalıların, mecburiyet olmaksızın kutsal şeyleri yakmaya cesaret edemeyeceklerini söylüyorlardı...*" (Ios. BJ VI. 119). Iosephus, "... (İsyancılar) *bu çağrılara inatla karşı koydular, taraf değiştirenlere bağırıp küfürler savurarak, kohenlerin (tapınaktaki) kapıları üzerine okçuları, mancınıkları yerleştirdiler. Böylece çevresi tamamen ölülerle dolu kutsal alanın mezarlığa, tapınağın ise kaleye benzemesine yol açtılar...*" (Ios. BJ VI.121) diye yazar. Yuhanna ve direnişçiler, tapınağı koruma konusunda ısrarlıdır ve Romalıların yanına gidenleri hain olarak görmektedir.

Yuhanna ve direnişçilerin, aristokratların çağrılarını dinlememesi üzerine Iosephus'un metninde direnişçiler, "...silahlarıyla birlikte kutsal ve girilmesi yasak bölgelere dalyyorlar; kendi uluslarının kanını dökmüş elleri hâlâ sıcakken kutsal yerlere giriyorlardı..." (Ios. BJ VI. 122) sözleriyle kıyasıya eleştirilmektedir. Iosephus, direnişçileri suçlamada daha da ileri giderek Romalı askerlerin tapınağa ürpertiyle baktıklarını, hürmetle o tarafa doğru eğildiklerini hatta dua ettiklerini aktarmaktadır (Ios. BJ VI. 123).

Iosephus, "...Titus ise yeniden öfkeye kapılarak Yuhanna'nın adamlarını şu sözlerle azarladı: Ey en pis insanlar! Bu kutsal alanın çevresine bariyeri siz kurmadınız mı? Onun içine, üzerinde Yunanca ve bizim dilimizle kazanmış kimsenin bu engeli aşmaması gerektiğini ilan eden yazılar bulunan yazıtları yerleştirmediniz mi? Siz, isterse bir Romalı olsun, sınırı aşanları öldürmeyi de bize bırakmadınız mı?.." (Ios. BJ VI. 124 - 125) demektedir. Aslında Iosephus'un verdiği bu bilgi, arkeolojik bulguyla da desteklenmektedir. Kudüs'te bugün Davud Kalesi'nde sergilenen Eski Yunanca yazıt, Iosephus'un tapınak alanına *gentilesin*⁴⁷ giremeyeceğine ilişkin Titus'tan aktardığı sözleri tümüyle doğrulamaktadır; "...Hiçbir gentiles, tapınağın bir bölümüne ya da tapınak çevresindeki bariyerleri geçemez. (Yasağa uymayan) Her kim yakalanırsa ölümünün sorumlusu kendisi olacaktır..."⁴⁸. Aynı bilgileri veren Publius Cornelius Tacitus da (c. 56 - 120) "...Tapınağa yalnızca Yahudiler girebilir, kohenler dışındakiler ise eşikten öteye geçemezdi..." (Hist. 5. 8) demektedir.

Titus'un direnişçilere hitabına devam eden Iosephus, Titus'un tapınağı koruyan Yahudileri, olacakların sorumlusu olarak gösterdiği sözlerine yer verir. Metninde Iosephus, Titus'u ve dolayısıyla Romalıları, adeta tapınağın tahrip edilmesinden aklamak istercesine Titus'un şu sözlerini aktarır; "...Eğer savaşın yapıldığı yeri değiştirirseniz, Romalılardan hiç kimse kutsal yerlere yaklaşmayacak, saygısızlık etmeyecek, üstelik tapınağı siz isterseniz de istemeseniz de koruyacağım..." (Ios. BJ VI. 128). Ancak komutanın sözleri, isyancılar üzerinde etki etmediği gibi Iosephus'a göre, Romalıların kendilerinden korktuklarını düşünmelerine yol açar: "...İsyancılar ve tyran⁴⁹, bu çağrılarını iyi niyetten değil fakat korkudan kaynaklandığını düşünerek aldırmadılar..." (Ios. BJ VI. 129).

Titus'un bu çağrısının da karşılık bulmaması, savaşın devam etmesine yol açar. Cerealis komutasında hazırlanan birlikler, Antonia Kalesi'nin olduğu yerde kalmaya komutanları tarafından ikna edilen Titus'un emriyle gece saldırı başlatırsa da sabaha dek süren savaşta başarı elde edemezler (Ios. BJ VI. 130 - 148). Aslında Romalıların büyük bir saldırı başlatamamasının temel nedenlerinden biri, Antonia Kalesi'nden tapınağa uzanan dar ve büyük bir saldırıya imkân vermeyen alandır ve bu bakımdan Titus, tapınağa saldırının daha kolay olacağını düşünerek kalenin tamamen yıkılmasını emreder; "...Romalıların geri kalan kuvvetleri, yedi gün boyunca Antonia Kalesi'ni temellerine kadar yıkıp, tapınağa doğru geniş bir

47 Latince "gens, gentis (f.): soy, ulus, aile", çoğulu "gentiles", İbranca "goy" ve çoğulu "goyim", Yahudi olmayan herkes için kullanılan ifade.

48 Özyıldırım – Ayteş Canevello 2019, 105, yazıtın fotoğrafı için bkz.; 106.

49 Yazar, ifadeyi Yuhanna için kullanıyor.

çıkış yolu hazırladı. İlk çevre duvarına yaklaştıklarında lejyonlar yeniden toprak setler yapmaya başladı. Setlerden biri, tapınağın iç avlusunun kuzeybatı köşesine, biri, kuzey tarafındaki sekilerin bulunduğu iki kapı arasındaki bölgeye; kalan iki set ise dış tapınak alanının batı sütunlu galerisine ve onun kuzey tarafının dışına karşılık gelecek şekilde kuruldu. Ancak işler, yorgunluk ve zahmetle ilerliyordu çünkü askerler, malzemeleri yüz stadia uzaktan taşımak zorunda kalıyordu...” (Ios. BJ VI. 149 - 151).

Burada ilginç bir durum da şudur; lojistik desteğe sahip oldukları kuşku götürmez Romalıların tüm hazırlıklarına karşın, kuşatılmış, yardım alamayan, sayıca az isyancının karşı saldırıları devam etmektedir, Iosephus; “...(Şehirde) *yağmalayacak yerler tükendiği ve açlık bastırıldığı için çok sayıda isyancı, öğleye doğru, Zeytin Dağı tarafındaki Romalı nöbetçilere saldırdı...*” (Ios. BJ VI. 152) demektedir. Başarısız olsa da isyancıların saldırı yapabilecek halde oldukları açıktır.

Savaş artık son aşamaya doğru ilerlemektedir, Iosephus metnine göre Yahudiler, tapınağın bazı kısımlarını ilkin ateşe verir ve Romalılar da hemen sonraki gün başka kısımları yakarlar; “...Yahudiler, çarpışmalarda yıprandıkça ve savaş, yavaş yavaş şiddetlenerek tapınağa doğru yaklaştıkça, sanki çürüyen bir bedenden koparılmış uzuvlar gibi ele geçirdikleri kısımları bırakıp ön tarafı savunmaya çekildiler. Kuzeybatı sütunlu galerinin Antonia’ya bitişik olan kesimini ateşe verip, ardından yaklaşık bir kısmı yaktılar; böylece, kendi elleriyle kutsal yerleri yakmaya başladılar. İki gün sonra, söz konusu ayın yirmi dördüncü gününde (16 Ağustos), Romalılar da yakınlardaki sütunlu galeriyi ateşe verip yaktılar. Ateş, yaklaşık on metre ilerleyince Yahudiler de aynı şekilde galerinin çatısını yaktılar ne işlerin bütünüyle ne durumda olduğunu kavrayabiliyorlar ne de bu yapının Antonia ile olan bağlantısını ayırt edebiliyorlardı. Bu yüzden, yangın çıkaranları durdurma imkânı varken bile (bunu yapamadılar) ...” (Ios. BJ VI. 164 – 166). Burada önemli bir ayrımı, Iosephus’un yukarıda belirtilen ve Titus’u aklarcasına ifadelere yer verdiği metninde bu defa da tapınağı ilk defa ateşe verenlerin Romalılar değil aksine isyancılar olduğunu kaydetmesidir. Ancak henüz çarpışmalar bitmez ve Iosephus’tan Romalıların ve Yahudilerin birer savaşçısının meydana çıkarak teke tek dövüştükleri öğrenilmektedir (Ios. BJ VI. 168 - 176).

Tapınak çevresindeki savaşta Yahudilerin Romalılara karşı çeşitli hilelerle savunma tekniklerine yöneldikleri anlaşılmaktadır. Iosephus, bir örneği ayrıntılı olarak kaydeder, buna göre Yahudiler, batı tarafındaki sütunlu galerideki kolonlarla çatının arasını odunla doldurup bunların üzerini ziftle kaplar sonra da sahte bir geri çekilişle düşmanlarını buraya çekerler. Yahudilerin mevzilerini terk ettiğini düşünen Romalılar saldırınca Yahudiler galeriyi tümüyle ateşe verirler, birçok Romalı burada ölür ve ertesi gün, bu defa Romalılar kuzey sütunlu galeriyi doğu kısmında Kidron Vadisi’ne bakan kısma kadar yakarak Yahudilere karşılık verirler (Ios. BJ VI. 176 - 192).

Iosephus’un anlatısında savaşın Kudüs’te yaşayanları korkunç boyutlara ulaşan bir açlıkla karşı karşıya getirdiği anlaşılmaktadır. Romalıların değil ancak halkın ve isyancıların yiyecek bulamadıkları açıktır. Öyle ki yazar, açlık yüzünden kendi çocuğunu yemek zorunda kalan bir kadından bile söz etmektedir (Ios. BJ VI. 193 - 219).

Loos (Temmuz / Ağustos) ayının sekizinci gününe kadar Romalılar, kuşatma kuleleri, mancınıklar, koçbaşları ile tapınak duvarlarına saldırdığı halde ilerleme kaydedemezler ancak anılan günde kuşatmada yararlı olması beklenen dolgu rampalarının tamamlanması üzerine dış tapınağın batı revaklara bakan tarafındaki sura doğru hücum ederler. Bir başka grup Romalı ise tapınak avlusuna girişte kuzey kapının altını kazarak gedik açmaya çalışsa da kuvvetle tahkim edilmiş kapıya zarar veremezler ve tekrar merdivenler dayayarak saldırırlar. Metin, Romalıların merdivenlerle surlara ve kulelere tırmanmalarına karşın başarı sağlayamadıklarını ve her iki taraftan çok sayıda ölüyle geri çekildiğini belirtir (Ios. BJ VI. 220 - 227).

II. Süleyman Tapınağı Yanıyor

Iosephus'un metninin bundan sonraki kısmı, II. Süleyman Tapınağı'nın yanmasını ve yaşanan dehşeti gözler önüne sermektedir. Iosephus; "... Titus, yabancıların kutsal yerlerine gösterdiği merhametin askerlere zarar ve kayıp getirdiğini görünce, kapıları ateşe vermelerini emretti. Bu sırada askerler kapılara ateşi yaklaştırdı; gümüş aksam ısınıp eriyince alev, hızla ahşaba sıçradı, oradan da revakları sardı. Yahudiler, etrafı alevlerin ve cesetlerin çevrelediğini görünce, ruhen çöktüler; dehşetten ne savunmaya ne de kaçmaya girişebilen oldu; oldukları yerde durup bakakaldılar. Yine de bu yıkım karşısında umutsuzluğa kapılıp kaçmadılar, tapınağın artık yandığını görünce öfkelerini Romalılara yönelttiler. O gün ve onu izleyen gece yangın, aralıklarla devam etti çünkü revakların her yerden aynı anda tutuşması mümkün olmuyordu..." (Ios. BJ VI. 228 - 235) diye yüzlerce yıldır ayakta bulunan II. Süleyman Tapınağı'nın yangınla tahrip olmasını anlatmaktadır. Gerçekten de Yahudi tarihi açısından Yahudi birliğinin adeta simgesi olan tapınak, birkaç bakımdan son derece önem taşımaktadır. Yahudiler, sadece tapınakta kurban kesebilmektedir, bu tapınaktan önce Yahudilerin mimarî anlamda sahip oldukları başka bir tapınak yoktur. Tapınak, peygamberlerin de gittikleri mukaddes bir mekân olarak varlığını sürdürmektedir. Bu bakımdan, Yahudilerin böylesine direnç göstererek yapıyı savunmalarını anlamak mümkündür. Öte yandan yapının yanmaya başlamasının, Nebukadnezar'ın istilasının üzerinden yüzlerce yıl geçmesine karşın, olayın şokunu atlatamamış Yahudi topluluğu üzerinde yeni bir travma yaratacağı açıktır.

Ancak tapınağın ateşe verilmesiyle birlikte isyanın yayılmasından ve Yahudilerin genel tepkisinden çekindiği anlaşılan Titus, yangının devam etmesini istememektedir, "... Ertesi gün komutanlarını toplayan Titus, kuvvetinin bir kısmına ateşi söndürmelerini ve kapıların yanından birliklerin daha kolay çıkabilmesi için yol açmalarını emretti..." (Ios. BJ VI. 236). Titus'un yanındaki komutanları sayan Iosephus, Tiberius Alexander, Sextus Cerealis, Largius Lepidus, Titus Phrygius, Fronto, Aterius ile Iudaea Valisi Marcus Antonius Iulianus'un da toplantıda olduğunu belirtmektedir. Titus'un komutanlarını toplamasının amacı tapınağa ne yapılacağıdır. Burada üç görüşün ortaya atıldığı anlaşılmaktadır, savaş hukukuna göre hareket edilmesini önerenler, metinde açıkça yazılmamakla birlikte tapınağın yok edilmesini bunlar savunmaktadır. İsyancıların teslim olması hâlinde tapınağın korunmasını isteyenler ancak bunlar da Yahudiler savaşı sürdürürse tapınağın yok edilmesine taraftardır. Son görüşün

sahibi ise bizzat Titus'tur, "...Titus ise Yahudiler tapınağın olduğu alanda savaşı sürdürse bile, insanlar uğruna yapıları korumak gerektiğini, Romalıların böylesine büyük bir eseri asla yarmaması gerektiğini çünkü tapınak ayakta kalırsa bunun kendi egemenliğinin şerefi olacağını söyledi. Bu görüşe Fronto, Alexander ve Cerealis de katıldı..." (Ios. BJ VI. 242). Flavius Iosephus, burada Titus'un toplantıdan sonra askerlerine yangını söndürmelerini tekrar emrettiğini yazmaktadır. Yazarın, Titus'u yangından sorumlu olarak göstermeme çabası yine dikkat çekmektedir.

Ancak Iosephus'un yukarıda aktarılan ifadelerinden biraz farklı bir bilgiyi Sulpicius Severus (363 - 420) vermektedir; "...Titus'un, danışmanlarını topladıktan sonra tapınak gibi görkemli bir yapıyı yıkıp yıkılmayı önce müzakere ettiği aktarılır zira bazılarına göre, ölümlüler arasında her şeyden üstün derecede kutsal ve görkemli sayılan böyle bir tapınağın yok edilmesi uygun değildir çünkü korunması Roma'nın adaletine tanıklık edecek, yıkılması ise kalıcı bir zalimlik lekesi bırakacaktır. Buna karşın diğerleri ve Titus'un kendisi, tapınağın özellikle yıkılması gerektiği kanaatindeydiler. Böylece hem Yahudilerin hem de Hıristiyanların dinleri, kökten ortadan kaldırılabilir. Hıristiyanlar, Yahudilerden çıkmıştı, kök ortadan kaldırıldığında dalın da kolaylıkla kuruyacağı düşünülüyordu. Böylece Tanrı'nın yönlendirmesiyle herkesin yüreği alevenince tapınak yıkıldı..." (Sulp. Chron. II. 30)⁵⁰. Severus, burada Titus'un açıkça tapınağın yıkılmasına taraftar olduğunu vurgulamaktadır. Severus'un metni bu bilgiyle Iosephus'un yukarıda verilen anlatısından ayrılmaktadır.

Tapınağın yangını, Yahudilerin Romalılara olan öfkelerini kabartır ve yorgun hallerine rağmen tapınağın doğu kapısından dış avludaki Romalılara saldırırlar, Titus, yapılan saldırıyı ve Romalıların savunmasını takip etmektedir. Romalı süvarilerin yardıma gelmesi ile isyancılar geri çekilerek tapınağın iç avlusunda savunmaya geçerler. Iosephus, "...Antonia Kalesi'ne dönen Titus, ertesi gün şafakla birlikte bütün kuvvetleri ile tapınağı zapt etmeye karar verir..." (Ios. BJ VI. 249) diye kaydederek II. Süleyman Tapınağı'nda savaşın sona geldiğinin işaretini vermektedir. Burada Iosephus'un "...Ancak tapınağın ateşe verilmesi, aslında Tanrı tarafından çoktan kararlaştırılmıştı, kaderin döngüsüyle belirlenen o gün gelmişti. Loos ayının onuncu günü – daha önce de Babil Kralı tarafından tapınağın yakıldığı aynı gün..." (Ios. BJ VI. 250 - 251) demesi ilginçtir.

Tapınağın işgaline ilişkin Cassius Dio şu bilgilere yer verir; "...Savaş makineleriyle surda bir gedik açılmış olsa da fetih hemen gerçekleşmedi, direnişiler, gedikten girmeye çalışanların çoğunu öldürdü. Ardından, Romalılar tüm hattı ele geçirse bile ilerlemelerini durdurmak amacıyla yakınlardaki bazı yapıları ateşe verdiler. Bu şekilde sura zarar verdilerse de farkında olmadan kutsal alanı çevreleyen bariyeri yaktılar. Böylece tapınağın girişi Romalılara açıldı. Askerler, batıl inançları nedeniyle hemen içeri girmek istemediler ancak Titus'un zorlamasıyla girdiler. Bunun üzerine Yahudiler, tapınağı savunurken ve onun yakınında ölmenin bir ayrıcalık olduğunu yeni keşfetmişçesine, eskisinden daha şiddetli bir savunmaya giriştiler. Halk dış avluda, senatörler

50 *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*'da (1866) yer alan Severus'un, *Chronica* metnindeki ilgili bölüm kullanılmaktadır.

basamaklarda, kohenler ise ibadet salonunun içinde mevzilenmişti. Sayıca çok az olmalarına rağmen, çok üstün bir güce karşı savaşarak ancak tapınağın bir bölümü ateşe verildiğinde yenildiler. Sonra ölüme isteyerek yürüdüler; kimi Romalıların kılıçlarına kendini bıraktı, kimi birbirini öldürdü, kimi intihar etti, kimi de alevlerin içine atladı..” (Hist. Rom. LXV. 6. 1 - 3).

Iosephus, metninde tapınağın yanı sıra Titus'u sorumlu tutmaktan imtina ettiği gibi burada da Tanrı'nın zaten bu yakılışa kararı çok önceden verdiğini belirterek sorumluluğu yine Romalılardan almaktadır. Iosephus, tapınağın yanışını başlatırken doğrudan isyancı Yahudileri suçlamaktadır; *“... Alevler, (Yahudilerin) kendi içinden başladı ve sebep de yine onlardı... Tapınağın muhafızları ile yangını söndürmeye çalışan Romalılar arasında çatışma çıkınca Romalılar, Yahudileri bozguna uğrattı tapınağa kadar kovaladılar. Bu sırada askerlerden biri – ne bir emir beklemiş ne de böylesine korkunç bir işe kalkışmaktan çekinmiş – bir tür şeytani dürtüyle hareket ederek yanan malzemelerden bir parça aldı ve arkadaşları tarafından yukarı kaldırılıp, tapınağın kuzey tarafındaki altın pencereye (veya girişe) yanan parçayı attı ki oradan tapınağın çevresindeki odalara giriş vardı. Alevler yükselince Yahudiler feryat ettiler. Hepsi birden (tapınağı) savunmaya koştular; artık ne hayatlarını esirgiyorlardı ne de güçlerini toplamak için duraksıyorlardı. Daha önce tapınağı korumak için gösterdikleri özen tamamen yok olmuştu çünkü kutsal yer yanıyordu. Biri hemen, o sırada yorgunluktan çadırında dinlenen Titus'a haber verdi. (Titus) Haberi alır almaz fırlayıp tapınağa doğru koştu, yangını durdurmak istiyordu. Bütün komutanlar da ardından gitti; birlikler de korkarak onları izledi... büyük bir gürültü ve karmaşa vardı. Caesar hem sesiyle hem el işaretleriyle çarpışanlara yangını söndürmelerini bildirdi ama savaşın ve öfkenin girdabına sürüklenenler (kargaşa nedeniyle) ne bağışları işitebildiler ne de el hareketlerini gördüler. Romalılar (tapınaktan) içeri girdiklerinde ne nasihat ne de tehdit onların hücumlarını durdurabiliyordu; öfke, hepsinin komutanı olmuştu! Girişlerde birbirlerini itip kakarken birçok kişi ayaklar altında ezildi; birçok kişi de hâlâ sıcak ve dumanlı olan sütunlu galerilerin enkazına düşerek yenilmişlerin felaketine uğradı. Tapınağa yaklaştıklarında ise Caesar'ın (Titus'un) emirlerini duymuyormuş gibi yapıyorlar ama önlerindeki (ellerinde tuttukları) yanan parçaları atmaları için teşvik ediyorlardı. İsyancılar ise artık (birbirlerine) yardım edemez hale gelmişti, her yerde katliam ve bozgun vardı. (Tapınağa sığınmış olan) Zayıf ve silahsız halkın büyük kısmı, yakalandığı yerde öldürülüyordu. Tapınağın çevresinde ceset yığınları oluşmuştu, yukarıda katledilenlerin cesetleri aşağı yuvarlanıyordu. Caesar (Titus), içeri giren askerlerin yaptıklarını durdurmanın mümkün olmadığını ve yangının artık durdurulamaz olduğunu görünce, komutanlarla birlikte içeri geçip tapınağın en kutsal kısmına⁵¹ ve içindekilere baktı. Yabancıların şöbretle anlattığından üstün ama kendi kavmi arasındaki ün ve ihtişamdan aşağı değildi. Alev henüz içeriye ulaşmamış, fakat tapınak çevresindeki odaları sarmışken mümkünse durumu kurtarmak ümidiyle ileri atıldı. Askerlere yangını söndürmeleri için yalvardı. Centurion Liberalius'a emrine itaat etmeyenleri sopa zoruyla engellemesini emrettiyse de askerlerin*

51 İbr. “Kodeş ha-Kodashim = Kutsallar Kutsalı” olarak anılan, tapınağın en mukaddes kısmı. Bu kısma Tanrı'nın bir şekilde zuhur ettiğine inanılan bu kısma, insanların girmesi yasaktır, Başkohen bile senede sadece bir gün (yom kippur = kefaret günü) girebilmektedir.

öfkesi hem Caesar'a saygıyı hem de engelleyenlerin korkusunu bastırdı. Yahudilere duyulan nefret ve hınç daba da coşmuştu. Pek çoğunu ise ganimet ümidi sürüklüyordu. İçerinin bütünüyle para dolu olduğunu sanıyorlar, çevrede gördükleri altının her yerin altına kaplı olduğuna delil olduğunu düşünüyorlardı. İçeri girmiş olanlardan biri, Caesar askerleri durdurmak üzere dışarı fırladığı sırada, karanlıkta kapının menteşelerine yanan bir parça fırlattı. O anda içeriyi birden alevler kapladı. Komutanlar, Caesar'la birlikte geri çekildi... Böylece tapınak, Titus (bunu) istememesine karşın ateşe verildi... Tapınak, daba önce Babilliler tarafından da aynı günde yakılmıştı..." (Ios. BJ VI. 251 – 268).

Flavius Iosephus'un eserindeki aktarımda II. Süleyman Tapınağı'nın Romalılar tarafından ele geçirilişi neredeyse anbean takip edilebilmektedir. Iosephus, kendisi de başlangıçta Roma'ya karşı savaşanların arasında yer alan bir Yahudi olmasına karşın tapınağın yok edilmesinin müsebbibi olarak Yahudi isyancıları görmekte ve metninde bunu göstermektedir. Nitekim isyancı Yahudilere teslim olmaları için kendi dillerinde hitap etmeye Titus tarafından gönderilmiş fakat hakareten başka karşılık almamıştır. Iosephus'un anlatısında Romalıların tapınağın yanmasından sorumlu olduğu da cümlelerde yer alırken Titus'un bu konuda özenle ayrı tutulduğu da görülmektedir. Iosephus'a göre Titus, savaşın en hararetli yerinde yangına engel olmak için ortaya atılmış fakat askerler, isyancılara duydukları hınçla onun emirlerine itaat etmemişlerdir. Yine metinde Iosephus, kadere işaret etmekte, Tanrı'nın tapınağın yanacağına zaten karar vermiş olduğunu vurgulayarak, Romalıların başında olmasına karşın Titus'un ismini anmamıştır. Yahudi isyancıların Iosephus'un müteaddit defalar İbranca yaptığı barış çağrısına uymamaları ile Romalı askerlerin isyancılardan nefreti sonucunda tapınak alevler içinde kalmıştır. Öte yandan yazarın, Babillilerin I Süleyman Tapınağı'nı yaktıkları günle Romalıların II. Süleyman Tapınağı'nı yaktıkları günün aynı olduğunu ısrarlı bir şekilde vurgulaması ise dikkat çekicidir.

Tapınağın yanışı, Yahudiler arasında kelimenin tam manasıyla dehşete yol açmış olmalıdır ki metinde verilen bilgiler bunu doğrulamaktadır; "... Tapınak yanarken, bir yandan içeri girenlerin hedefi yağma, bir yandan yakalananların ölümü sayısızdı. Ne yaşa acınırdı ne de hürmet/merhamet vardı: çocuklar, yaşlılar, din dışı kişiler (laikler) ve rahipler aynı şekilde yok ediliyordu. Savaşın dalgası, yakvaranları da savunanları da aynı şekilde kuşatıyordu. Alevlerin uğultusu, düşen (yaralıların) inlemeleriyle birleşip uzun süre devam etti. Tepenin yüksekliği ve yanan binanın büyüklüğü sebebiyle bütün şehrin yandığı sanılırdı. Çığlıkların büyüklüğü ise tasavvur edilemeyecek kadar korkunçtu. Romalı birliklerin zafer naraları, ateş ve demir (silahlarla) çevrilmiş isyancıların haykırıları, yukarıda yakalanmış halkın, şaşkınlıkla düşmana doğru kaçıışı ve felâket karşısında figanları... Şehirdeki kalabalık, tepeye doğru toplanmıştı; aşıktan eriyip bitmiş pek çok kişi, tapınağın ateşini görünce yeniden ağıt yakarak feryat ediyordu... Tapınak Tepesi'nde, her yandan alevlerin yükseldiği bir görüntü vardı; kan, ateşten de bol görünüyordu. Öldürenler, öldürülenlerden fazlaydı. Cesetlerden toprağın yüzü görünmüyordu ve askerler, cesetlerin üstüne basarak kaçanların peşinden koşuyordu. Haydut gürubu, Romalıların zorla dış tapınağa çıktığını görünce oradan şehre kaçtı..." (Ios. BJ VI. 271 - 278). Flavius Iosephus, Yahudi isyancılarla Romalılar arasındaki savaşın en acımasız kısımlarını betimlerken aynı zamanda sivil

halkın II. Süleyman Tapınağı ve çevresinde çektiği acıları da okura göstermektedir. Zafer kazandıklarını anlayan Romalı lejyonerlerin yenilen isyancılara ve halka karşı -kendilerince haklı- acımasızlıkları, ne yapacağını bilmez durumdaki sivil Yahudilerin feryat ederek korku içinde sağa – sola koşarken yanlışlıkla düşmanlara doğru kaçmaları, tapınaktaki yangın ve çatışma nedeniyle ölenlerin her yere yayılan cesetleri, o günkü durumun anlaşılmasını sağlamaktadır.

Iosephus, metninde, Titus'un komutanlarıyla yaptığı toplantılardan, Romalı askerlerin Tapınak Tepesi'ne doğru çeşitli silahlarla defalarca taarruzlarından, direnişçilerin savunmalarından söz etmektedir. Yukarıda belirtildiği gibi sivil halkın çektiği acılar da metinde konu edilmektedir. Iosephus, savaşın merkez alanı olarak işaret ettiği II. Süleyman Tapınağı'ndaki korkunç tahribatı anlatmaktadır. Ancak burada yazarın tapınakta görevli kohenlere dair ilginç bazı bilgileri vermesi önemlidir. Iosephus; "...*Kohenlerden bazıları, önce tapınaktan, kurşundan yapılmış oturakları sökerek Romalılara fırlattılar, sonra bunun fayda etmediğini ve alevlerin üzerlerine geldiğini görünce, genişliği yaklaşık altı metre olan revak duvarlarına tırmanarak orada kaldılar. Bunlardan iki kohen ise Romalıların tarafına geçip kurtulmak yahut ötekilerle birlikte başlarına gelecek yazgıya katlanmak arasında seçim yapmak yerine, kendilerini ateşe attılar ve tapınakla birlikte yandılar: Belga'nın oğlu Yirmias ile Yallaios'un oğlu Yosephos...*" (Ios. BJ VI. 279 - 280). Metinde Romalıların veya isyancıların tarafına geçmeyip doğrudan ateşe kendilerini atarak intihar etmeyi seçen İbrani din adamlarının olduğunun belirtilmesi, savaşın yaşattığı dehşeti anlamak bakımından dikkat çekmektedir. Aslında Yahudilikte intihar, tüm tek Tanrılı dinlerde olduğu gibi büyük bir günah ve kesin yasaktır. Ancak puta tapmaya veya yasaklanan büyük günahları işlemeye zorlanma gibi bazı durumlarda intihar, kabul edilebilmektedir. Iosephus'un bilgilerini takip eden Cassius Dio "...*(İsyancılar) ölüme isteyerek yürüdüler; kimi Romalıların kılıçlarına kendini bıraktı, kimi birbirini öldürdü, kimi intihar etti, kimi de alevlerin içine atladı...*" (His. Rom. LXV. 6.3) demektedir. Nitekim Iosephus ve Cassius Dio'nun anlattığı, kohenlerin ve diğer bazı Yahudilerin intihar etmelerine veya intihar etmemek için birbirlerini öldürmelerine benzeyen bir olay, isyan Kudüs dışında devam ederken Romalılar tarafından kuşatılan, Lut Gölü'nün birkaç kilometre batısındaki bir tepede kurulu Masada Kalesi'nde kurtuluş umudu kalmayan Yahudiler arasında 73 yılında yaşanacaktır⁵².

Iosephus'un anlatısında Romalıların tapınağı tamamen yakarken halkı öldürdüklerine ilişkin başka bazı ayrıntılar da yer almaktadır "... *Romalılar, Yahudilere gösterdikleri merhameti bir tarafa bırakarak, tapınak yanarken her şeyi ateşe verdiler, revak kalıntılarını ve kapıları— yalnızca ikisi hariç: doğudaki kapılardan biri ve güneydeki kapı. Bu kapıları da daha sonra yıktılar. Sayısız para, sayısız giysi ve başka değerli eşyaların, kısacası Yahudilerin kurtarılabilmiş bütün*

52 Söz konusu intihar anlatısının sadece Flavius Iosephus'un metninde yer aldığı ve bu bakımdan doğruluğu başta olmak üzere Masada Kalesi'ndeki toplu intihar olayının hayal ürünü veya gerçek olduğuna ilişkin tartışmalar bulunmaktadır. Bu konuda bkz.; Özyıldırım – Ayteş Canevello 2019, 77 - 78.

servetinin bulunduğu bazine odalarını da yaktılar. Zenginler eşyalarını o evlere taşımıştı. Sonra dış tapınağın geri kalan revaklarına geldiler. Halktan kadınlar, çocuklar ve karışık bir kalabalık —yaklaşık altı bin kişi— oraya sığınmıştı. Titus, onlar hakkında bir karar verip komutanlara emir vermeden önce, askerler öfkeyle revakları ateşe verdi. Böylece, kimileri alevlerden kaçarken öldü, kimileri içeride kaldı, bu kadar kişiden hiçbiri kurtulmadı...” (Ios. BJ VI. 281 - 285).

Titus Flavius Iosephus’un metninin II. Süleyman Tapınağı’nın ateşe verilmesine ilişkin anlatısında, muzaffer olduklarını anlayan Romalıların tapınağa sığınmış olan halktan binlerce Yahudi’yi öldürdükleri anlaşılmaktadır. Iosephus, burada yine Titus’u kurtarmak istercesine askerlerin Caesar’ın nihaî kararını beklemeden revakları ateşe verdikleri ve dolayısıyla buraya sığınan Yahudileri de öldürdüklerini aktarmaktadır. Ancak Iosephus, bir başka ayrıntıya da dikkat çekerek Yahudi halkın tapınakta toplanma nedenini göstermektedir. Buna göre, Kudüs’te bulunan sahte bir peygamber, halkı kurtuluş için II. Süleyman Tapınağı’nda toplanmaya davet eder ve bu çağrıya binlerce kişi uyar. Oysa Iosephus, tapınağın yok olacağına ilişkin çok sayıda başka alametin evvelce ortaya çıktığını halkın bunlara inanmadığını belirtmektedir. (Ios. BJ VI. 286 - 288).

Iosephus, II. Süleyman Tapınağı’nda Romalıların nihaî zaferlerini simgesel olarak ilân edişlerini anlatmaktadır; “...Romalılar, isyancıların şehre kaçtığını, tapınağın ve çevresindeki her şeyin yandığını görünce, sancaklarını tapınağa getirip doğu kapısının karşısına diktiler, orada sancaklara kurban kestiler ve Titus’u en büyük alkış ve tezahüratlarla imparator⁵³ ilân ettiler...” (Ios. BJ VI. 316). Tüm bunlar olduktan sonra Titus, kendisinden korku içinde barış isteyen Yahudilere yanına tercüman alarak bir söylevle karşılık verir, burada “...Ama siz (Yahudiler) her şeyi küçümsediniz, tapınağınızı da kendi ellerinizle yaktınız...” (Ios. BJ VI. 346) demesi, tapınağın yanmasının suçunu Yahudilere yüklemesini bizzat onun ağzından duyma bakımından önemlidir. Oysa aynı konuşmada Titus, ironik bir biçimde muzaffer Roma askerlerine Kudüs şehrini yakıp yağmalama izni verir (Ios. BJ VI. 354).

II. Süleyman Tapınağı’na ait kutsal ve değerli eşyalar, Romalı askerlerin cesaretlerini, hırslarını arttıran bir nedendir. Iosephus metninde tapınaktaki altının lejyonerler için cezbedici olduğu vurgulanmaktadır. İşte tapınağın düşmesinden sonra söz konusu hazineye ilişkin Iosephus bilgiler vermektedir, buna göre; “...Aynı günlerde rahiplerden biri, adı Thebouthei’nin oğlu İsa olan biri, kurtuluş için Caesar’dan yeminli güvence aldıktan sonra, tapınağa ait bazı değerli eşyaları teslim edeceği vaadiyle dışarı çıktı ve teslim etti. Tapınakta duranlara benzer iki menora, masalar, kraterler ve kâseler. Hepsi tamamıyla altın ve çok ağırdı. Ayrıca perdeleri, başkohenin giysilerini, dini törenlerde kullanılan birçok başka eşyayı teslim etti. Phineas adında, tapınağın hazinedarı olan kişi yakalanınca, kohenlerin tunicalarını ve kuşaklarını, ayrıca perde için ayrılmış çok miktarda mor ve kırmızı boyanın yerini gösterdi. Bunun yanında, günlük olarak Tanrı’ya yakılan tütsünün yapımında kullanılan çok miktarda tarçın, kasya ve başka nice kokulu maddeyi, ayrıca diğer kıymetli eşyaların da hatırı sayılır bir kısmını teslim etti. Titus, bu

53 Latince “imperator, imperatoris (m.)” burada, “imparator” anlamında değil “komutan” olarak kullanılıyor.

Kudüs'te Yeni Bir Dönemin Başlangıcı: Titus'un Askerleri Tapınak Tepesi'ni İşgal Ediyor _____

eşyaları teslim eden kişiye sığınmacılara ilişkin bağışlanma sağladı..." (Ios. BJ VI. 387 - 391). Metinden anlaşıldığı gibi tapınağa ait eşyaların arasında altın olanlar dikkati çekmektedir. Ayrıca Yahudi din adamlarının giysileri ve tapınakta düzenlenen dinî törenlerde kullandıkları çeşitli eşyalar ile birlikte tapınağa güzel koku vermesi için devamlı surette yakılan çeşitli baharatların da Romalılara teslim edildiği anlaşılmaktadır.

Kudüs'te şiddetli muharebeler, katliamlar bir süre daha devam ederse de tapınağın kaybedilmesi, genel olarak savaşı kimin kazanacağını ortaya koymaktadır, Kudüs'ün düşüşünü şöyle anlatır Iosephus; "...Romalılar, surlara hâkim olunca kulelerin üzerine sancaklarını diktiler, büyük bir tezahürat ve sevinçle zaferlerini ilan ettiler! Savaşın sonunu, başlangıcından çok daha kolay bulmuşlardı. Böylece Kudüs, Vespasianus'un iktidarının ikinci yılında, Gorpiaios (Ağustos) ayının sekizinci günü ele geçirildi. Ne kadim bir şehir oluşu ne büyük servete sahip oluşu ne bütün dünyaya yayılmış ünü veya dinine dair büyük şöbreti, şehri yıkımdan kurtarmaya yetmedi. İşte Kudüs kuşatmasının sonu böyle oldu..." (Ios. BJ VI. 403, 435 ve 442). Kudüs'ün düşüşünü Cassius Dio "...Böylece Kudüs, Yahudilerin hâlâ en çok saygı gösterdiği Saturnus gününde yıkıldı..." (Hist. Rom. LXV. 7. 1) şeklinde kaydetmektedir. Yazar, "Saturnus günü" diyerek Yahudilerin kutsal günü Şabat'a (Cumartesi) işaret etmektedir.

Sonuç

Pompeius'un Iudaea'yı Roma boyunduruğu altına alması ile vasal krallık olarak idare edilen bölge sakini, tek Tanrı inancına sahip Yahudiler ile pagan Romalı yöneticiler arasında anlaşmazlıklar bulunmaktadır. Bunun en temel konularından birini, Romalıların imparatorları için idarelerinde yaşayan tüm halklar gibi Yahudilerin de kurban kesmesini talep etmeleri oluşturmaktadır. Oysa bu, Yahudi dinî inancına tamamen aykırıdır. Iudaea, Roma egemenliğine girdikten sonra Yahudiler, defalarca Romalılara karşı isyan ederler ancak bu isyanların hepsi Romalılar tarafından bastırılır.

Süleyman Tapınağı, Yahudiler için en mukaddes dinî yapı olarak Eski Çağ'da Kudüs'te Haremüş-Şerif'te bulunmaktadır. Tapınak Hz. Süleyman tarafından MÖ 10. yüzyılda inşa edilmiş fakat ilk olarak Nebukadnezzar'ın orduları tarafından MÖ 587 tarihinde yıkılmıştır. Ancak yapının MS 70 yılındaki isyanda Romalılar tarafından yakılıp yıkılması, Yahudi tarih anlatısı açısından bir dönüm noktası olduğu kadar bilinen dünyanın her yerinde yaşayan Yahudiler üzerine getirdiği dinî ve sosyal yıkım bakımından felakettir.

Metinde, Titus'un gözle görülür şekilde tapınağın yanmasını engellemeye çalıştığı algısının oluşturulmaya çalışılması dikkat çekicidir. Ancak şu unutulmamalıdır ki yazar metni Roma'da kaleme alır ve bizzat İmparator Titus'a takdim eder. Bu bakımdan metnin genelinde Roma imparatorları Vespasianus ve sonra oğlu Titus'a olumlu bakış açıları ile yer verilmesi olağan kabul edilmelidir.

Yahudi isyancıların yıllardır devam eden savaşlarından artık bıkan Romalılar, Musevî inancı için en kutsal mekân olan II. Süleyman Tapınağı'nı 10 Ağustos 70 tarihinde yerle bir eder. Ordusunun başında pagan bir Romalı olarak Titus, Gnaeus Pompeius'tan sonra

“Kutsallar Kutsalı”nın bulunduğu Süleyman Tapınağı’na giren isim olur. Ancak Iosephus, Titus’un söz konusu tapınağın lejyonerler tarafından yağmalanmasını engellemeye çalıştığını buna karşın kendi muhafızlarının komutanı Liberalis’e bile sözlerini dinlemediğini aktarmaktadır. Diasporadan toplanan vergilerin Süleyman Tapınağı’nda yer aldığı hazine daireleri dâhil Romalılar, her tarafta korkunç bir yağma ve yıkım gerçekleştirir⁵⁴.

Iosephus’un “...Şebri iç savaş ele geçirdi, Romalılar ise iç savaşı ele geçirdi derim...” (Ios. BJ V. 261) cümlesi, şehri ve tapınağı savunan Eleazar, Simon ve Yuhanna’ya bağlı isyancı grupların aynı zamanda birbirleriyle de savaş halinde olduğunu ve bu durumun ise mağlubiyetin temel sebebini oluşturduğunu vurgulamaktadır.

Romalıların Yahudilerden nefreti, vergilere de yansımış, Süleyman Tapınağı için Yahudi din adamlarının topladığı vergi, yılda iki defa “*fiscus Iudaicus* = Yahudi vergisi” adıyla fakat bu defa Iuppiter Capitolinus’a adanan Templum Iovis Optimi Maximi’nin giderleri için toplanmıştır. Cassius Dio “...Olayın unutulmaması için kendi geleneklerini sürdürmelerine (izin verilmekle) birlikte yenilenlerin her yıl Iuppiter Capitolinus’a iki denarius haraç ödemeleri kararlaştırıldı...” (Hist. Rom. LXV. 7. 2) demektedir.

Vespasianus ve sonra Titus’un himayesinde Roma’da yaşayan Iosephus’un, eserini tamamladıktan sonra İmparator Titus’a takdim ettiği ve onun izniyle yayınladığı bilinmektedir.

---

54 Montefiore 2016, 70.

Kaynakça

Ball 2000

Ball, W., *Rome In The East The Transformation of an Empire*, Routledge, London and New York.

Bilde 1979

Bilde, P., "The Causes of The Jewish War According to Josephus", *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period*, Vol. 10, No. 2, Published by Brill. Şurada; <https://www.jstor.org/stable/24657020>

Burrows 1938

Burrows, M., "The Fortress Antonia and the Praetorium", *The Biblical Archaeologist*, Vol. 1, No. 3, Published by The University of Chicago Press on behalf of The American Schools of Oriental Research. Şurada; <https://www.jstor.org/stable/3209185>

Curran 2005

Curran, J., 'The Long Hesitation': Some Reflections on the Romans in Judaea, Greece & Rome, Vol. 52, No. 1, Published by Cambridge University Press on behalf of The Classical Association. Şurada; <https://www.jstor.org/stable/3567859>

Dio Cassius 1925

Dio Cassius, *Roman History*, Vol. 8, Books 61–70. Trans. by Earnest Cary, Loeb Classical Library 176. Cambridge, MA, Harvard University Press.

Goodman 1997

Goodman, M., *The Roman World 44 BC-AD 180*, Routledge, London and New York.

Goodman 2004

Goodman, M., "Trajan And The Origins Of Roman Hostility To The Jews", *Past & Present*, Vol. 182, Issue 1, Published by Oxford University Press. Şurada; <https://doi.org/10.1093/past/182.1.3>

Goodman 2007

Goodman, M., *Rome and Jerusalem The Clash of Ancient Civilizations*, Alfred A. Knoff, New York.

Hall 1996

Hall, F., J., "The Roman Province of Judea: A Historical Overview", *Brigham Young University Studies*, Vol. 36, No.3, Published by Brigham Young University. Şurada; <https://www.jstor.org/stable/43044136>

Horsler 1981

Horsler, A., R., "Ancient Jewish Banditry and the Revolt against Rome, A.D. 66-70", *The Catholic Biblical Quarterly*, Vol. 43, No. 3, Published by Catholic Biblical Association. Şurada; <https://www.jstor.org/stable/43718898>

İçten 2025

İçten, E., "I. Yüzyılda Yahudi İşyanı ve Zealto Hareketi", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 9. Şurada; <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/5118791>

Josephus 1926

Josephus, Flavius, *The Life of Josephus; Against Apion*, Translated by H. St. J. Thackeray, Loeb Classical Library 186, Cambridge, MA: Harvard University Press.

Josephus 1927

Josephus, Flavius, *The Jewish War*, Translated by H. St. J. Thackeray, Loeb Classical Library, Books III, Cambridge, MA: Harvard University Press.

Kaufman 2013

Kaufman, S., A., “The “Stoai” of the Temple Abutted on the Staircase of the Tower of Antonia”, *Israel Exploration Journal*, Vol. 63, No. 2, Published by Israel Exploration Society. Şurada; <https://www.jstor.org/stable/43855896>

Martin 2000

Martin, L. E., *The Temples That Jerusalem Forgot*, ASK Publications.

Montefiore 2016

Montefiore, S., S., *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi* (Çev. Cem Demirkan), Pegasus Yay., İstanbul.

Paul 1993

Paul, G., M., “The Presentation of Titus in the ‘Jewish War’ of Josephus: Two Aspects”, *Phoenix*, Vol. 47, No. 1 Published by Classical Association of Canada. Şurada; <https://www.jstor.org/stable/1088918>

Rogers 2021

Rogers, M., G., *Fort the Freedom of Zion The Great Revolt of Jews Against Romans, 66-74 CE*, Yale University Press, New Haven and London.

Özyıldırım 2016

Özyıldırım, M., “Olba’da Yahudi Varlığının Kanıtı: Menorah Kabartmalı Sunak.” *Seleucia*, 6, 108-135. <https://izlik.org/JA32HJ38PM>

Özyıldırım - Ayteş Canevello 2019

Özyıldırım, M., Ayteş Canevello, S., *Cilicia’da Yahudiler*, Bilgin Sanat Yay., Ankara.

Smallwood 1976

Smallwood, M., E., *The Jews Under Roman Rule From Pompey to Diocletian*, Brill, Leiden.

Severus 1866

Severus, *Sulpicii Severi Libri Qui Supersunt*, Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum Editum Consilio et Impensis Ademiae Litterarum Caesarea Vindobonensis Vol. I. Sulpicii Severi Opera Ex Rec. C. Halmii, Vindobonae.

Souvay 1911

Souvay, C., “Mount Olivet”, In *The Catholic Encyclopedia*, Robert Appleton Comp., New York.

Şurada; <http://www.newadvent.org/cathen/11244b.htm>

Sporty 1938

Sporty, D., L., “The Location of the Holy House of Herod’s Temple: Evidence from the Pre-Destruction Period”, *The Biblical Archaeologist*, Vol. 53, No. 4, Published by The University of Chicago Press on behalf of The American Schools of Oriental Research. Şurada; <https://www.jstor.org/stable/3210164>

Tacitus 1925

Tacitus, *Histories*. Trans. by Clifford H. Moore and John Jackson. 2 vols. Loeb Classical Library 111 and 249, Cambridge, MA Harvard University Press.

Ulutürk 2024

Ulutürk, M., “Kuşatma Altındaki Kudüs: Yahudi Tarihçi Josephus’un Gözünden Yahudi-Roma Savaşı (MS 66-73)”, *Diyanet İlmî Dergi*, 60 / 4.

Seleucia | Sayı XVI | Mayıs 2026

Olba Su Kemerı Yazıtı ve Kilikia Valisi Antonius Balbus
*The Inscription of the Olba Aqueduct and the Cilician
Governor Antonius Balbus*
Mustafa H. Sayar 9

Olba Su Kemerı Kilisesi Kazılarında Bir Cam Sikke
Ağırlığı
*A Glass Coin Weight from the Excavations of Olba
Aqueduct Church*
Emel Erten 17

Bizans Döneminde Pamphylia ve Lykia Bölgelerinde
Etkileşim: Antalya Müzesi'nde Bir Grup Levha
*Interaction in the Pamphylia and Lycia Regions During the
Byzantine Period: A Group of Panels at the Antalya Museum*
Sema Doğan 37

Sardis Artemis Tapınağı'nın Tasarım Özellikleri ve
Anadolu-İtalya Mimari İlişkileri
*Unusual Design Features of the Temple of Artemis at Sardis
and Architectural Relations Between Anatolia and Italy*
Fikret Yegül 57

Olba'da Yeni Bir Keşif: Su Kemerı Kilisesi ve İlk Sonuçlar
*A New Discovery at Olba: The Aqueduct Church and Initial
Findings*
Yavuz Yeğin 75

Rhodian Amphora Stamps from Yenice Höyük
Yenice Höyük'ten Rhodos Amphora Mühürleri
Büşra Kavak Özdemir – Muzaffer Yılmaz 93

Roman Coins from the Hadrianopolis Excavations
(2007–2008)
Hadrianopolis Kazılarında Roma Sikkeleri (2007–2008)
Fatma Kızılyalçın Oyarçın 105

Evaluation of the Tomb Monument with Hyposorion at
Leteon in Light of New Excavations
*Leteon'daki Hyposorionlu Mezar Anıtının Yeni Kazılar
Işığında Değerlendirilmesi*
L. Ufuk Erdoğan – Yusuf Kılıç 119

Diyarbakır Yapılarındaki Çinilerin Malzeme ve Teknik
Özellikleri Hakkında Bir Değerlendirme
*An Assessment about the Material and Technical
Characteristics of Tiles in Diyarbakır Buildings*
Savaş Yıldırım 137

Ahlat Selçuklu Meydan Mezarlığı ve Eski Ahlat Şehri
Kazısı 2025 Yılı Sikke Buluntuları
*Ahlat Seljuk Square Cemetery and Old Ahlat City
Excavation 2025 Coin Finds*
Mehmet Kulaz - Emre Günay - Yağın Karaca 157

Kudüs'te Yeni Bir Dönemin Başlangıcı: Titus'un
Askerleri Tapınak Tepesi'ni İşgal Ediyor
*A New Era Begins in al-Quds: Titus's Soldiers Occupy the
Temple Mount*
Burak Erdem – Muzaffer Yılmaz – Murat Özyıldırım 173

Mağarsus Tiyatrosu: Yeni Arkeolojik Araştırmalar
Işığında Bir Değerlendirme
*The Theatre of Magarsus: An Assessment in the Light of
New Archaeological Research*
Fatih Erhan- Musa Cem Firat 197

Marble Eagle Statue from Yozgat Museum
Yozgat Müzesi'nden Mermer Kartal Heykeli
Savaş Altun 221

19. Yüzyılda Kıbrıs'ta Arkeoloji, Emperyal Rekabet ve
Osmanlı Diplomasisi: Luigi Palma di Cesnola Örneği
*Archaeology, Imperial Rivalry, and Ottoman Diplomacy in
Nineteenth-Century Cyprus: The Case of Luigi Palma di Cesnola*
Songül Ulutaş 239

Metropolitan Museum'dan Bir Portre ve Genius
Augusti Tipolojisi
A Portrait from The Metropolitan Museum and Genius Augusti
Meral Çelik 257

Antik Çağ Yazılı Kaynaklarında Anemurium: Metinler
Işığında Bir Değerlendirme (MÖ 4. yüzyıl - MS 3. yüzyıl)
*Anemurium in Ancient Written Sources: An Assessment in
the Light of Texts (4th century BC - 3rd century AD)*
Cihangir Aldemir - Mehmet Tekoçak 275

Karia Bölgesi'nde Attik Gelenegin Geç Hellenistik
Yorumları: Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi'nden
Eirene Steli Örneği
*Attic Tradition in Its Late Hellenistic Interpretations
in Karia: The Case of the Eirene Stel from the Bodrum
Museum of Underwater Archaeology*
Fatma Aytekin 295

Olba'da Kemer Lentolu Kaya Mezarı Kompleksi
Rock-Cut Tomb Complex with Arcuated Lintel in Olba
Muzaffer Yılmaz 311

Calceus as a Tool of Propaganda: Footwear, Status, and
Ideology in Roman Society
*Bir Propaganda Aracı Olarak Calceus: Roma'da Ayakkabı,
Statü ve İdeoloji*
Durmüş Ersun 327

Knidos'tan Bir Asklepios Heykeli
A Statue of Asclepius from Knidos
Meltem Çağlayan – İbrahim Karaoğlan 345

ISSN 2148-4124

ISBN 978-625-6925-83-0

